

Վլադիմիր Բարխուդարեան, Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղութների Պատմութիւն (XVIII Դարի Կէս-XX Դարի Սկիզբ), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2010, 420 էջ:

Սիրելի է ինձ գրել ուսուցիչիս՝ ակադեմիկոս Վլադիմիր Բարխուդարեանի բազմաշխատ գործերուն մասին, մանաւանդ անդրադառնալ նորերս հրատարակուած անոր գիտական վաստակին միայն մէկ մասը կազմող Պատմագիտութեան Հարցեր յօդուածներու ծաւալուն ժողովածուին (Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հրատ., 2008): Կը յապաղիմ սակայն, պիտի գոհանամ անոր մէկ գործը ներկայացնելով: Պիտի փորձեմ աշխատութեան ծանօթացումէ անդին՝ քննական ընթերցումով մը թափանցել Բարխուդարեանի ստեղծած հարցերուն, դիրքին բերած նորութիւններուն եւ անոր ետին պահուող իմաստներուն մէջ:

Այս փորձառութեան մէջ, մեր ուշադրութիւնը պիտի սեւեռենք պատմագիտական հարցերէն աւելի, պատմութեան մեկնաբանութեան վրայ, այն դրուագներուն, որոնց դիմաց գաղթաշխարհի մեր գոյութիւնը նոր իմաստ ու նոր կերպարանք կը ստանայ: Քանզի հայ գաղթաշխարհի պատմութեան նուիրուած իւրաքանչիւր նոր էջ, կը ձգտի առաւել հարուստ եւ ամբողջական դարձնել հայոց պատմութիւնը ու նորովի իմաստաւորել հայկական հաւաքական գոյութիւնը գաղթավայրերու մէջ, նոյն ատեն ի յայտ բերելով մակարդակ մը՝ որ անմիջականօրէն կը կապուի մեր այժմէականութեան:

Բարխուդարեանի հեղինակած Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի Հայկական Գաղութների Պատմութիւն (XVIII Դարի Կէս-XX Դարի Սկիզբ) հատորը մեզի կը յամենայ այս համադրութեան մէջ:

Առաջին ճշմարտութիւնը, որ յայտնի կ'ըլլայ Բարխուդարեանի այս հատորէն՝ պատմութիւնը նորովի իմաստաւորելու ու գնահատելու մէջ է, վերարժեւորում մը՝ որ գիտական ուսումնասիրութիւն մը ըլլալուն կողքին, հայ-ուսական դարաւոր յարաբերութիւնները կը շարունակուի գործ մըն է:

Գիրքին ուշադիր ընթերցումը այն համոզման կը բերէ, թէ հայկական գաղթաշխարհը, որ առնուազն հազար տարուան պատմութիւն ունի, եւ սերունդներ ու շրջաններ կը հաշուէ, երբեք ալ ազգային արժէքներէ կտրուած վայր չէ եղած: Ընդհակառակը՝ այնտեղ ազգին պատմութիւնն ու աւանդութիւնը նուիրագործուած է. եւ՝ այսօր ալ - անցեալի նման - հայ գաղթաշխարհը հայ մշակոյթն ու պատմութիւնը կրնայ ապրեցնել: Այսպէս է, որ հայ գաղթավայրերու նուիրուած իւրաքանչիւր հետազօտութիւն, կը կապէ մեզ անցեալին հետ, կը հարկաւորէ անգամ մը եւս անդրադառնալ հայու դիմադրական ուժին: Յետադարձ ակնարկի այս պահանջը անհրաժեշտ է բոլոր առումներով, գիտականութեան եւ պատմագիտութեան դիրքերէ: Ան կը մղէ պատմական ու քննական վերլուծումի եւ անցեալի հնարաւոր ճանաչողութեան: Վերջապէս, պատմագիտական երկասիրութիւն մը ամէն բանէ առաջ արժանի է ուշադրութեան, երբ պրպտումի, փնտռողութիւն երկար աշխատանքէ ետք, կը յաջողի մեզի առաջարկել պատմութենէն դասեր քաղելու տեսութիւն մը: Ահա՛, այս արժեչափերով փորձեցինք մօտենալ գրախօսուող հատորին:

Այս հատորը լաւագոյն առիթն է մեր ուշադրութիւնը անգամ մը եւս սեւեռելու ուսական գոյգ մայրաքաղաքներուն՝ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ-

կական գաղութներուն վրայ, վերարժեհորելու անոնց նշանակալի դերը հայ ժողովուրդի հասարակական, քաղաքական, մշակութային կեանքէն ներս, փորձելու վեր առնել այն ամէնը որ պիտի ծառայէ պատմական իրադարձութիւններով հարուստ ժամանակաշրջանի մը համապարփակ մեկնաբանութեան:

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համայնքներու պատմութիւնը, մինչեւ օրս առանձնակիօրէն ու հանգամանալից չէ ուսումնասիրուած: Այո՛, սպասուած եւ փոքր ինչ յապաղած գործ մըն է Ռուսիոյ կեդրոնական գաղութներուն նուիրուած՝ իր ընդգրկումով եւ մշակուածութեամբ բացառիկ այս հատորը, նկատի առնելով նիւթին տարողութիւնն ու մանաւանդ համահայկական նշանակութիւնը: Բարիտուղարեանի հեղինակած քանի մը առումներով եզակի այս հատորը եկած է ըստ արժանոյն համալրելու ռուսահայ այլ գաղութներու նուիրուած աշխատութիւններ, որոնք ծանրակշիռ տեղ զբաղեցուցած են այս դաշտին մէջ¹:

Հատորին ընթերցումէն ետք այն տպաւորութիւնը կ'ունենանք, որ կարծէք մէկ շունչով գրուած է ան: Ընթերցողին մատուցուած է գիտական կուռ եւ համապարփակ աշխատանք մը, ուր ի սպառ կը բացակային ենթագրութիւններն ու աւելորդաբանութիւնները: Ասիկա անկասկած, աշխատութեան կարեւոր եւ ուսանելի յատկանիշերէն է: Գիրքը գրուած է գիտական սեղմ եւ հատու ոճով, ուր առինքնողը խօսքին կենսունակ ջիղն է: Ակնյայտ են հեղինակին կարեւորը անկարեւորէն զատելու հմտութիւնը, նիւթին թափանցելու, փաստերն ու տեղեկութիւնները ժամանակի եւ տարածութեան մէջ տեղաւորելու կարողութիւնը, դէմքերն ու դէպքերը իրար միաձուլելու փորձը, նաեւ անցեալը ու ներկան իրարու մօտեցնելու միտումը:

Բազմապիսի ու բազմաբնոյթ աղբիւրներու, հայերէն եւ ռուսերէն արխիւ-լայն քիչ-յայտնի կամ նոր շրջանառութեան մէջ գրուած վաւերագրերու, մամուլի եւ գրականութեան մէջ առկայ նիւթերու հիման վրայ², հեղինակը պատմաքննական վերլուծութեան ենթարկած է հայ ժողովուրդի համար ճակատագրական՝ ԺԼ. դարու կէս-ի. դարու սկիզբի ռուսական գոյգ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներուն աւելի քան 150ամեայ հասարակական-քաղաքական, ընկերային, տնտեսական եւ մշակութային կեանքի բազմաշերտ պատմութիւնը, ուր գերիվերը՝ գիտական առարկայականութիւնն ու անաչառութիւնն է: Հեղինակը նիւթերու եւ փաստերու առատութիւնը զուգորդելով այլ ուսումնասիրողներու փաստարկներուն հետ, իր կողմէ կատարուած հերքումներով ու հաստատումներով, կրցած է գերծ մնալ աւանդական մտածողութեան ընդունուած կարծրատիպերէն, միեւնոյն ատեն տուրք չտալով պատմութիւնը վերարժեհորելու ներկայիս ընդհանրացած՝ անցեալէն մնացած ամէն ինչ ժխտելու եւ հերքելու ծայրայեղութեան, մնալով միշտ առարկայական, յանուն գիտութեան, յանուն ճշմարտութեան ու վաւերականի: Ինչ որ ընթերցողը կը գրաւէ առաւել չափով ու առաւել շատ՝ պատմական եղելութիւններու անստգիւտ մեկնաբանութիւնն է, որ նպատակ ունի պատմական ճշմարտութիւնը առարկայականօրէն ի յայտ բերել:

Հատորին մէջ երկու գաղութներ կան, մէկը միւսէն տարբեր ու առանձնա-յատուկ: Իւրաքանչիւրը կրնար առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դառնալ. սակայն հեղինակը միացուցած է զանոնք, ընդելուզած իրարու: Միանգամայն ճիշդ մօտեցում մը, որ ինքզինք կ'արդարացնէ ու կը պարտադրէ գիրքին ամ-

բողջական ընթերցումէն ետք: Երկու գաղութները, տարբերութիւններ ունենալով հանդերձ, գիրար ո՛չ միայն կ'ամբողջացնեն, այլեւ նոյնն են: Հոս է որ ի յայտ կու գայ ուսումնասիրող գիտնականին հմտութիւնն ու նիւթը ընդգրկելու տաղանդը: Վարպետօրէն կատարուած այս ընդելուզումով ո՛չ միայն աւելի ճոխացած ու իմաստաւորուած է գոյգ գաղութներուն պատմութիւնը, այլեւ բացայայտուած են մայրաքաղաքներուն մէջ հայերու միասնական ձգտումներն ու զանոնք միաւորող ազդակները:

Գիրքը կը բացուի հեղինակին «Երկու Խօսք» խիտ եւ ընդգրկուն ներածականով (էջ 3-9), ուր ակնյայտ է հայ գաղթօճախներու մասնագէտ պատմաբանին նիւթը ընդհանրացումներով մատուցելու մտասեւեռումը: Ամբողջ հատորին երկայնքին հեղինակը մերթնդմերթ կ'անդրադառնայ հայ գաղթավայրերու պատմութեան այլազան երեսակներուն եւ համարժէք մատնանշումներ կը կատարէ, ուսանելի՝ յատկապէս գաղութներու պատմութեամբ զբաղողներու համար: Ուշադրութեան արժանի են հեղինակին մեկնաբանութիւնները ընդհանրապէս «գաղութ» կամ «գաղթօճախ» հասկացութիւններուն վերաբերեալ յստակ կերպով կը տրուի այս եզրերուն պատմագիտութեան մէջ ընդունուած սահմանումը՝ «օտար երկրներում հաստատուած որեւէ ժողովուրդի այն զանգուածը, որը նոր միջավայրում ապրում է համախումբ, համայնքային կեանքով եւ պահպանում մայրենի լեզուն, դասանքը, ազգային սովորութիւնները կամ այդ յատկանիշների մի մասը: Ուրիշ խօսքով, երբ այդ զանգուածը օտար միջավայրում պահպանում է ազգային նկարագիրը եւ իր յատկանիշներով ու համապարփակ կեանքով առանձնանում իրեն ընդունող, հիւրընկալ ժողովուրդից» (էջ 40): Նոյն եղանակով Բարխուդարեան, իր մուտքի խօսքին մէջ կու տայ բանալի պարզաբանումներ օտար երկիրներու մէջ գաղթավայրերու յառաջացման եւ կազմաւորման դրոյթներուն, անոնց առանձնայատկութիւններուն ու օրինաչափութիւններուն մասին:

Աշխատութիւնը բաղկացած է չորս գլխաւոր բաժիններէ եւ 12 ենթաբաժիններէ, նաեւ եզրակացութեան եւ յաւելուածի մասերէ: Առաջին բաժինը՝ «Հայկական Գաղութներու Առաջացումը Մոսկուայում Եւ Պետերբուրգում» (էջ 11-64), խորագրեալ, արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը պարունակէ Մոսկուայի հետ հայերու պատմական առնչութիւններուն մասին: Տակաւին ԺԱ.-ԺԲ. դարերէն գլխաւորաբար վաճառականական կապերու վրայ հիմնուած հայ-ռուսական յարաբերութիւնները առաւել կ'աշխուժանան ԺԵ. դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ՝ մոսկովեան մեծ իշխանութեան կազմաւորման եւ անոր վերելքին հետ: ԺԵ.-ԺԶ. դարերուն, առեւտրա-արդիւնաբերական կարեւոր կեդրոն դարձած աշխարհի շատ երկիրներու հետ յարաբերող Մոսկուան սկսած էր դէպի իրեն գրաւել նաեւ հայ վաճառականներ:

Փաստաշատ ու պատմական նիւթի տեսակէտէն յագեցած այս բաժինը խորքին մէջ հայ վաճառականութեան պատմութեան յամեցող էջ մըն է, ուր կը տողանցեն Արեւելքի ու Արեւմուտքի միջեւ առեւտուր իրականացնող հայ վաճառականները: Հեղինակը վերլուծութեան ենթարկելով հայ-ռուսական առեւտրական եւ տնտեսական յարաբերութիւններու պատմութեան քիչ-յայտնի փաստեր, կ'արժեւորէ հայ առեւտրականներուն կարեւոր դերն ու դիրքը այդ ասպարէզին մէջ: Յատկանշական է, որ ռուսական արքունիքը ի սկզբանէ արտօնեալ պայմաններ ստեղծած էր միջազգային առեւտուրի մէջ մեծ հեղինա-

կուլթիւն վայելող հայ վաճառականներու համար, իսկ 1667ին անոնց տուած էր ցարական շնորհագիր, որ իրաւունք կու տար նուազագոյն տուրքով առեւտուր իրականացնել Եւրոպայի եւ Ասիոյ երկիրներու միջեւ: Այս էջերը ուշագրաւ մանրամասնութիւններ կը հաղորդեն Ռուսիոյ արքունիքին հետ հայ վաճառականներուն մշակած յարաբերութիւններուն եւ միջազգային տարանցիկ առեւտուրի մէջ անոնց վայելած առանձնաշնորհումներուն մասին: Ռուսական պետութիւնը շահագրգռուած էր եւրոպական երկիրներու հետ յարաբերող հայ վաճառականներուն Ռուսաստանի վրայով առեւտուրի իրականացմամբ:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները, յատկապէս քաղաքական առումով, առաւել կ'աշխուժանան Պետրոս Մեծի ժամանակ (1689-1725)՝ Ռուսիոյ դէպի Արեւելք ծաւալումին եւ քաղաքական տեղաշարժերուն առընթեր: Հեղինակը կանգ կ'առնէ ԺԼ․ դարասկիզբի հայ ազատագրական շարժման ռահվիրայ Իսրայէլ Օրբի՝ Մոսկուա այցելութեան եւ Պետրոս Ա․ի ու ռուսական պետութեան բարձրաստիճան գործիչներուն հետ բանակցութիւններուն վրայ: Քաղաքական բովանդակութեամբ այս քայլերուն կը յաջորդէ 1711ին հրապարկուած ծերակոյտի հրամանագիրը՝ հայերու հանդէպ ուշադիր ըլլալու եւ Ռուսիոյ մէջ անոնց բնակութիւնը դիւրացնելու վերաբերեալ:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները նոր իմաստ եւ բովանդակութիւն կը ստանան ԺԼ․ դարու երկրորդ կէսէն՝ միջազգային քաղաքական մեծ փոփոխութիւններու եւ Ռուսիոյ հզօրացման ու միջազգային ասպարէզի վրայ անոր դերի բարձրացմամբ: Անդրկովկասի ժողովուրդները, մասնաւորաբար՝ հայերը, իրենց հայեացքը Ռուսիոյ ուղղելով, ազատագրութեան մեծ յոյսեր կը փայտայտէին: Պատմա-քաղաքական այս տեղաշարժերը նոր հորիզոններ կը բանային նախ եւ առաջ հայ վաճառականներուն եւ մեծ դրամատէրերուն առջեւ՝ առեւտուրի համար նպաստաւոր պայմաններ ունեցող Մոսկուայի մէջ խարսխուելու: Ասիկա պիտի կանխորոշէր հայ տարրին գոյառումն ու հայ համայնքի ստուարացումը ռուսական մայրաքաղաքին մէջ: Եւ ինչպէս բնորոշ է հայկական գրեթէ բոլոր գաղթավայրերուն, հայ վաճառականները իրենք ուղղորդող դեր կը կատարեն ինչպէս բուն Հայաստանէն, այնպէս ալ հայկական տարբեր գաղթավայրերէ հայ արհեստաւորական եւ աշխատաւորական խաւերու դէպի Մոսկուա կողմնորոշումին մէջ:

Շուտով Ռուսիոյ առեւտրա-տնտեսական հրապարակին վրայ բարձր դիրքեր գրաւած հայեր կը ձեռնարկեն համայնքը կազմակերպելու գործին, ստանձնելով հոգեւոր, կրթական եւ հասարակական կեանքի ղեկավարումը, եկեղեցիներ կառուցանելով, կրթօժախներ հիմնելով, ապահովելով օտար երկնակամարի տակ հայ համայնքի գոյաւորումը:

Հայ-ռուսական յարաբերութիւնները առաւել լայնօրէն ներկայացուած են Պետերբուրգի հայկական գաղութի շրջանակներէ ներս: Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան արժանացած են երկու կարեւոր հիմնահարցեր. Ա․՝ եկեղեցիին դերը՝ իբրեւ հայրենի հողէն հեռու, օտար միջավայրի մէջ ապրող հայութեան գոյութեան եւ ազգային ինքնութեան պահպանման գորաւոր կռուան. եւ Բ․՝ հայ համայնքներու մնայուն կապը բնօրրանի ու հայկական բնակավայրերու հետ:

1712ին Ռուսիոյ մայրաքաղաք դարձած Պետերբուրգը ինչպէս եւ սպասելի էր, հիմնադրութեան առաջին տարիներէն կը յայտնուի հայ վաճառականներու

տեսադաշտին վրայ: Պետրոս Մեծին շնորհած արտօնութիւններն ու քաղաքին մէջ հաստատուած գիտական, ուսումնական, առեւտրա-արդիւնաբերական հաստատութիւններուն ընձեռած լայն հնարաւորութիւնները դէպի իրենց կը գրաւեն ո՛չ միայն հայ վաճառականները, այլեւ արհեստաւորներն ու տարբեր մասնագիտութեան տէր հայեր, որոնք կու գային հայկական ամենատարբեր բնակավայրերէ: Նոր մայրաքաղաքի բարենպաստ այս միջավայրին մէջ կը կազմաւորուի Պետերբուրգի հայկական համայնքը: Հոս կը հաստատուին առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզներու մէջ նշանաւոր գործատէրեր՝ Պետրոս Շիրվանովը, Իւան Իզմայիլովը, Արտեմ Շերիմանը, Բոգդան Հախվերտովը եւ այլ մեծատուն հայեր: 1758ին Մոսկուայէն Պետերբուրգ կը տեղափոխուի ու իր գրասենեակը կը հիմնէ Լազարեան տոհմին ամենանշանաւոր ներկայացուցիչը՝ աւագ եղբայր Յովհաննէս Լազարեանը:

Ի դէպ, որ աշխատութեան մէջ լայն տեղ տրուած է Լազարեան գերդաստանին՝ ոչ-պատահականօրէն: Արդարեւ, գաղութին բոլոր իրագործումները ուղղակիօրէն կ'առնչուին Լազարեաններուն: Հեղինակը բարձր գնահատելով Լազարեաններուն ազգանուէր ծառայութիւնները համայնքային եւ համահայկական շրջանակներէ ներս, ընդարձակօրէն կը ներկայացնէ հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ բացառիկ դեր կատարած համբաւաւոր Լազարեան ընտանիքը, որ ստանձնած էր ժամանակի հայ հասարակական, քաղաքական, կրթական բոլոր հիմնախնդիրներուն հետապնդումը, այդ առաքելութիւնը կատարելով ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական պայմաններուն եւ միջավայրի բոլոր հանգամանքներուն խոր վերլուծութեամբ եւ դիւանագիտական ճկունութեամբ: Ասոր վկայութիւններուն կը հանդիպինք հատորի ամբողջ երկայնքին: Սխալած չենք ըլլար, եթէ ըսենք, որ հակառակ կենսագիրներու, առանձին հեղինակներու կողմէ այս ընտանիքին ընծայուած ուշադրութեան, Լազարեան տոհմը տակաւին համապարփակ ճանչցուած չէ հայ ժողովուրդին կողմէ: Յարդ յաւուր պատշաճի չէ գնահատուած Լազարեան ընտանիքին նշանակալի դերը հայ կեանքէն ներս: Թերեւս նաեւ այդ է պատճառը, որ հեղինակը արժանին մատուցելու իր ճիգին մէջ, կը փորձէ նորովի գնահատել, եւ ընթերցողին փոխանցել ամբողջ դար մը հայոց երկնակամարին վրայ փայլատակող այս գերդաստանին պատմական առաքելութիւնն ու դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Բարխուղարեան, արժանին մատուցելով հանդերձ, որոշ վերապահութեամբ մօտեցած է կարգ մը հեղինակներու այն տեսակէտերուն, որոնք «ցարապաշտութեան» մեղադրանքը բարդած են այս ընտանիքին վրայ, համարելով որ Լազարեաններու շահերը սերտօրէն առնչուած էին ցարական իշխանութեան իշխող խաւերուն: Հեղինակը համոզիչ փաստերով յաջողած է հիմնաւորել եւ հրաշալիօրէն ներկայացնել Լազարեաններու ազգային ուղղութեամբութիւնը, հարագատ ժողովուրդին շահերուն ծառայելու ամբողջական նուիրումը:

Օգտագործելով իր հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը, Յովհաննէս Լազարեան քանի մը համախոհներու հետ կը դիմէ կառավարութեան՝ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի մէջ եկեղեցիներ կառուցելու արտօնութեան խնդրանքով³: Յ. Լազարեանի անմիջական ջանքերով եւ հովանաւորութեամբ, 1770ականներուն Մոսկուայի Ստորոպովի նրբանցքին շրջակայքը⁴, կը կառուցուի հայկական առաջին՝ Ս. Խաչ եկեղեցին, այնուհետեւ Վազանկովեան գերեզմանատան մէջ՝ ԺԸ. դարու վերջերը կը կառուցուի Ս. Յարութիւն եկեղեցին (Մոսկուայի մէջ

ցարդ պահպանուած միակ հայկական եկեղեցին): Գրեթէ միաժամանակ, Պետերբուրգի կեդրոնական Նեւսկի պողոտայի յատկացուած հողամասին վրայ կը կառուցուի հայկական Ս. Կատարինէ եկեղեցին, իսկ 1791ին քաղաքի հայկական գերեզմանատան մէջ կը կառուցուի Ս. Յարութիւն եկեղեցին⁵: Աւելին, Յ. Լազարեան, յետագային նաեւ գերդաստանի յաջորդ սերունդներու ներկայացուցիչները, մշտապէս հետամուտ էին մայրաքաղաքներու հայկական եկեղեցիներու գործունէութեան, ներքին կարգ ու կանոնին, տնտեսական կառավարման: Հատորին ամփոփիչ խօսքին մէջ Բարխուդարեան կը հաստատէ վերը ըսուածները. «Նա խորապէս գիտակցում էր պետականութիւնը կորցրած, տարբեր երկրներում ծուարած ժողովրդի կեանքում եկեղեցու նշանակութիւնը՝ որպէս ազգը միաւորող, նրա ինքնութիւնը յատկանշող կազմակերպութեան: Սեփական միջոցներով նա կառուցեց եկեղեցիներ, յատկացրեց համապատասխան միջոցներ, որպէսզի նրանք դառնան հայ համայնքների ինքավարութիւնը նարմնաւորող հաստատութիւններ» (էջ 335-336):

Յիրաւի, ռուսական զոյգ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներու պատմութիւնը կարելի է պատկերացնել Նոր Ջուղա հայաքաղաքէն սերող բարգաւաճ այս գերդաստանէն անջատ: Օտար միջավայրի մէջ, երկրին ամենաբարձր՝ իշխանական աստիճաններուն մօտ կանգնած Լազարեանները, կրցած են ո՛չ միայն հաւատարիմ մնալ իրենց մայրենի լեզուին, զիրենք ծնող ժողովուրդին, իրենց կրօնքին ու դաւանանքին, այլեւ իրենց անձնական օրինակով, կեանքով ու գործով կրցած են համայնքին հայկական դիմագիծը ապահովել:

Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները ձեւաւորուեցան պատմական այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ ծանր ու մռայլ էր պատկերը հայ ժողովուրդի երկու հատուածներուն համար այլ պարսկա-թրքական զոյգ տիրապետութիւնները, մեծ վիճ մը բացած էին հայ ժողովուրդի արեւելեան եւ արեւմտեան հատուածներուն միջեւ, եւ անորոշութիւնն ու ցեղին գոյատեւման վտանգը կիտուած էին հայոց երկնակամարին վրայ: Ռուսահայ համայնքները անտարբեր չէին այս ամէնուն նկատմամբ, հետամուտ էին թէ ինչ կը կատարուէր հայրենիքի մէջ եւ իրենց շուրջը՝ Ռուսաստան, ուր կը թեւածէր Եւրոպայէն թափանցած լուսաւորութեան, գիտութեան ու յառաջդիմութեան ոգին:

Նոյն այդ ժամանակ ե՛ւ արեւմտահայ ե՛ւ արեւելահայ իրականութեան մէջ կը նշմարուէր կրթական, մշակութային նոր վերածնունդ մը, դանդաղօրէն կը հասուննար լուսաւորական շարժումը: Հայկական գաղթավայրերու մէջ փթթող հայ մտաւորականութիւնը կը փորձէր հայրենի ժողովուրդը հաղորդակից դարձնել կրթութեան ու մշակոյթի լոյսին: Միաժամանակ, ռուսահայ իրականութեան մէջ եւս տեղի կ'ունենային չափազանց կարեւոր իրադարձութիւններ, որոնց նպատակը մէկն էր՝ փորձել ուղիներ գտնել ազգին վիճակը բարեփոխելու համար: Այս բոլորին տրամաբանութիւնը կը յանգէր մէկ կէտի՝ նպաստել ժողովուրդին մէջ կրթութեան, լուսաւորութեան տարածման: Հեղինակը լայն պարագիծով մը մօտեցած է ժամանակաշրջանը յուզող բոլոր կենսական խնդիրներուն, որոնք ուղղակիօրէն կ'առնչուին հայ-ռուսական յարաբերութիւններուն, եւ յատկապէս Մոսկուայի ու Պետերբուրգի հայագաղութներուն:

Այս իրավիճակին մէջ պատմութեան թատերաբեմ իջան Ռուսիոյ զոյգ մայրաքաղաքներու թէեւ փոքրաթիւ, բայց խիստ կենսունակ ու բարգաւաճ հայ-

կական գաղութները: Հայ համայնքներու ներկայացուցիչները սերտ կապեր կը պահպանէին հայրենիքին հետ: Անոնք հայրենիքի ու հայութեան գոյութեան երաշխիքները կը տեսնէին երկու իրարմէ անջատ, բայց իրարու սերտօրէն կապուած շարժումներու մէջ՝ ա. քաղաքական-ազատագրական շարժում, բ. հոգեւոր-մշակութային վերելք: Խորապէս գիտակցելով այս երկուքին կենսական նշանակութիւնն ու կարեւորութիւնը, մայրաքաղաքներու հայ հասարակութեան յառաջատար ներկայացուցիչները միջնորդ դառնալով Ռուսիոյ ու հայկական շրջանակներու միջեւ, ստանձնեցին հայրենիքի քաղաքական ազատութեան եւ լուսաւորութեան շարժումները միացնելու դերը, եւ իրենց կարողութիւններն ու ջանքերը ի սպաս դրին ապահովելու հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնն ու հոգեմտաւոր յառաջընթացը:

Պատմական ուշագրաւ դրուագներով հարուստ այս էջերը դուրս կ'ելլեն գաղութի սահմաններէն, ստանալով համահայկական նշանակութիւն. այդ իմաստով, հատորը իր ամբողջութեան մէջ կ'արձագանգէ ժամանակաշրջանի համագրային խնդիրներուն:

Հատորին երկրորդ բաժինով հայ-ռուսական յարաբերութիւններու ընդհանուր համայնապատկերին վրայ կը ներկայացուի՝ «Մայրաքաղաքների Հայ Համայնքների Ներքին Կեանքը» (էջ 65-115): Հեղինակը լաւապէս կրցած է փոխանցել հայրենի հողէն կտրուած, օտար երկիրքի տակ ապրող հայ մարդուն դիմագրուած դժուարութիւններն ու տագնապները, ազգային իր գոյութիւնն ու էութիւնը պահպանելու պայքարի ճիգը: Այս պայքարը կ'ընթանայ երեք ուղղութիւններով. ա՛ իր ապրած միջավայրին հետ յարաբերութեան ու գործակցութեան ուղիներ գտնել, բ՛ հիւրընկալ երկրին հարկեցուցիչ հանգամանքներու մէջ, կենսահաստատ պայմաններ ստեղծել՝ ազգային ինքնութիւնը պահպանելու, գ՛ հայրենիքին հետ կապը չկտրել ու անոր խնդիրներուն ծառայել: Կայ նաեւ անդրադարձ կապը, որուն բանաձեւումը տուած է հեղինակը. «Աշխարհի շատ ժողովուրդներ իրենց երկրներում հանգրուան գտած հայ գանգուածների միջոցով են ծանօթացել, գաղափար կազմել հայերի ու Հայաստանի մասին» (էջ 163):

Այս բաժինը սերտ ազերսներ ունի նաեւ մեր այսօրին հետ: Բարխուդարեան կրցած է Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի անցեալի փորձն ու այսօրը հրաշալիօրէն առնչել իրարու եւ նորովի իմաստաւորել հայկական գաղթօճախներու տեղն ու դերը հայ ժողովուրդի կեանքին մէջ: Ասիկա կրնայ նաեւ ուղեգիծ ըլլալ յետ-անկախութեան շրջանին նորանոր համայրութիւններ ստացած կամ նոր կազմաւորուող հայկական համայնքներուն: Այս մօտեցումը նոր փորձառութիւն մը կը բերէ հայ գաղութներու պատմութեան ուսումնասիրման:

Լալն եւ ընդգրկուն է գաղութներու ներքին կեանքը ներկայացնող այս բաժինը, որուն առանցքը կը կազմէ գաղութին ներքին կառավարումը եւ համայնքին տնօրինումը արդիւնաւոր կերպով իրականացնող Եկեղեցական Խորհուրդը, որ ընթերցողին կը մատուցուի գիտնականի խորագնին մեկնաբանութեամբ: Մանրամասն անդրադառնալով համայնքային, եկեղեցական այս կառուցին, հեղինակը կը ներկայացնէ անոր ստեղծման պարագաները, նպատակները, կ'արժեւորէ անոր խաղացած դերը, ընդգծելով յատկապէս անոր համահայկական նշանակութիւնը: Կ'արժէ ծանօթանալ բազմարդիւն ու կենսունակ

այս մարմինի գործունեություն, զոր առանց երկմտելու կարելի է դասել համահայկական կազմակերպություններու շարքին:

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական համայնքները, ինչպէս ամէնուր, համախմբուած էին եկեղեցիներու շուրջ եւ կը ղեկավարուէին եկեղեցիներուն առընթեր հոգաբարձութիւններու կողմէ: Սկզբնապէս, մայրաքաղաքներու եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը ունէր իր ինքնուրոյն խորհուրդը, սակայն, յետագային եկեղեցական կալուածներու, եկամուտներու, ծախսերու ամբողջ գործունեութիւնը բարեկարգելու եւ կանոնաւոր հիմերու վրայ հաստատելու նպատակով, երկու համայնքներու եկեղեցիներուն կառավարումը կը միաւորուի մէկ հոգաբարձութեամբ: Ձոյգ համայնքները միաւորող այս խորհուրդը, ըստ էութեան աշխարհիկ մարմին էր, հայ հասարակութեան կողմէ ընտրուած աշխարհիկ հոգաբարձուներով, որոնք անարգել կը գործէին եկեղեցւոյ հովանիին ներքեւ: Ըստ հաստատուած կանոնակարգի, մարմինն կառավարումը երկար ժամանակ կ'իրականացնէին Լազարեան ընտանիքի անդամները: Հեղինակը կրցած է ամբողջական պատկերը ուրուագծել ներքին կազմակերպութեան, համայնքային ու համահայկական խնդիրներուն շուրջ միասնական կամքի դրսեւորման, յատուկ քննարկման առարկայ դարձուցած է Եկեղեցական Խորհուրդին հայրենի եւ հայաբնակ կեդրոններու մէջ ծաւալած ազգօգուտ գործունեութիւնը:

Ձոյգ համայնքները ներկայացնող այս մարմինը մէկ կողմէ իր հոգածութիւնն ու հովանաւորութիւնը կը տարածէր մայրաքաղաքներուն եկեղեցական, կրթական, ընկերային կեանքի զանազան ոլորտներուն վրայ, միւս կողմէ ամէն կերպ կը փորձէր արձագանգել հայրենիքի եւ հարազատ ժողովուրդի կարիքներուն:

Յատկանշական է, որ ի տարբերութիւն այլ գաղութներու, Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայերը միաւորող ազգային միակ կառույցը եղած է Հայոց Եկեղեցին եւ անոր միաւորումը հանդիսացող Եկեղեցական Խորհուրդը: Ինչպէս կը նկատէ Բարխուդարեան, զոյգ մայրաքաղաքներու մէջ բարեգործական ընկերութիւններ չստեղծուեցան, քանի որ այդ դերը ամբողջութեամբ ստանձնած էր Եկեղեցական Խորհուրդը: Հեղինակին իսկ հաւաստմամբ, ան առանձինն աւելի մեծածաւալ գործունեութիւն եւ բարեգործական ծրագիրներ կ'իրականացնէր քան այլեւայլ ընկերութիւններ:

Լազարեան ընտանիքին իշխանական նուիրաբերումներուն շնորհիւ (դրամագլուխ, շէնքեր, կալուածներ) հաստատուն հիմերու վրայ ստեղծուած այս մարմինը, օժտուած էր նիւթական լայն հնարաւորութիւններով, հետեւաբար ի զօրու էր մեծածախս ծրագիրներ իրականացնել: Ան մշտապէս վայելած է զոյգ համայնքներուն, յատկապէս Պետերբուրգի մեծահարուստ հայերուն նիւթական եւ բարոյական նեցուկը:

Հայութեան գրեթէ բոլոր կենսական հարցերը իրենց անդրադարձը գտած են Եկեղեցական Խորհուրդի գործունեութեան մէջ. անդրադարձներ, որոնք լոյս կը սփռեն ժամանակի համազգային մտահոգութեան խնդիրներու վրայ: Հետազօտելի եւ շահեկան նիւթեր կան յատկապէս հայկական գաւառներու մէջ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն ազգանուէր գործունեութեան վերաբերեալ:

Բոլոր փաստերը կը վկայեն, որ յատկապէս ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին մայրաքաղաքներու հայկական գաղութները, ծանրակշիռ ներդրում ունեցած են հայրենքին ու հարազատ ժողովուրդին օգնութեան գործին մէջ՝ ե՛ւ արեւելահայ ե՛ւ արեւմտահայ առումով: Այս ծիրէն ներս նշանակալի տեղ կը զբաղեցնեն կրթական ծրագիրները: Բնական է որ ուսական քաղաքակիրթ միջավայրի մէջ ձեւաւորուած հայ համայնքները եւ անոնց ականաւոր ներկայացուցիչները կարեւորէին տգիտութեան մէջ խարխափող հայկական գաւառներու մէջ լուսաւորութեան տարածումն ու մանուկներու կրթութեան ու դաստիարակութեան միջոցներու ապահովումը, նպաստներ յատկացնելով հայկական ամենատարբեր բնակավայրերու դպրոցներուն, որբանոցներուն, օժանդակելով աղքատ աշակերտներուն, ուսանողներուն: Հեղինակին հաւաստմամբ առաւել ծաւալուն եւ ընդգրկուն էին Պետերբուրգի հայոց օժանդակութիւնները: Խորհուրդին կողմէ կրթական գործին օժանդակութիւնները կ'իրականացուէին զանազան եղանակներով՝ դպրոցներ բանալու, դպրոցական շէնքեր վերանորոգելու, ուսուցիչներ ապահովելու, դասագիրքեր հրատարակելու եւ այլ միջոցներով: Այստեղ տողանցող տեղանուններուն պարզ թուարկումն իսկ բաւարար պիտի ըլլայ գաղափար կազմելու կրթանուէր գործունէութեան շրջագիր ծին մասին՝ Շարուր-Դարալագեաց, Նոր Զուղա, Թիֆլիս, Ախալքալաք, Գանձակ, Շուշի, Կարս, Սուրմալու, Իգդիր, Վան, Էրզրում, Մուշ, Բիթլիս...: Հայկական կեդրոններու օժանդակութիւնները մեծ մասամբ կ'իրականանային Սէջմիածինի Կաթողիկոսութեան եւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան միջոցով:

Գիրքին ուշադիր ընթերցումը ցոյց կու տայ, որ հեղինակը շատ անգամ չէ բաւարարուած փաստերը շարադրելով: փորձած է պատմութեան հետ կապ ունեցող այլեւայլ փաստերու ընդհանրութեան մէջ արծարծել հարցերը, ի հարկի անդրադարձներ կատարելով ժամանակաշրջանի հայ կեանքը յուզող խնդիրներուն:

Բարխուդարեան համոզիչ փաստերով հիմնաւորած է, որ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները ներհամայնքային հարցերէ աւելի զբաղած են համագոյսին խնդիրներով, նիւթապէս եւ բարոյապէս օժանդակելով հայրենի բնակավայրերու մէջ ծանր պայմաններու մատնուած հայ բնակչութեան: Բազմաթիւ են բոլոր կողմերու եւ ուղղութիւններու վրայ աղէտներու, սովի, երկրաշարժի, ջրհեղեղի եւ այլ պատճառներով ծանր վիճակի մէջ յայտնուած ազգակիցներուն օժանդակելու նախաձեռնութիւնները: Այդ է պատճառը, որ աշխատութեան գրեթէ բոլոր բաժիններուն մէջ անդրադարձներ կան Եկեղեցական Խորհուրդի գործունէութեան:

Իրաւամբ, զարմանք եւ հիացում կ'ապրինք այս էջերուն մտերմութեան մէջ: Ռուսիոյ գոյգ մայրաքաղաքներուն համահայկական ձգտումներուն, հայրենի հողին ու ժողովուրդին նուիրումին մարմնաւորումը հանդիսացող այս դրուագները, մեզ կը մղեն նորովի գնահատելու Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութներուն յիրաւի պատմական դերը, այնպիսի ժամանակաշրջանի մը, երբ ամէն կողմէ գոց էին դռները հայութեան համար:

Եկեղեցական այս խորհուրդին մասին կարելի էր դեռ երկար խօսիլ, հասնելու համար այսօրուան, ու այսօր այնքան պակսող նման կենսունակ եւ իրենց կոչումին ծառայող կառոյցներու անհրաժեշտութեան: Բաւարարուինք աւելցնել, որ Խորհուրդի կազմին մէջ աշխատած կամ անոր հետ համագործակցած

են մեծ թիւով յայտնի եւ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ, գիտնականներ, գրողներ, մտաւորական գործիչներ:

«Եկամուտներ Եւ Մահներ» վերնագիրին տակ (էջ 92-100) վիճակագրական հարուստ տուեալներով, աղիւսակներով - որոնց մեծ մասը գիտական շրջանառութեան կը դրուի առաջին անգամ - կը ներկայացուի համայնքին տնտեսական կեանքը, մանրամասն ցոյց կը տրուի, թէ ինչ աղբիւրներէ կը գոյանային հասոյթները եւ թէ ինչ նպատակներու կը ծառայէին անոնք: Ի յայտ կու գայ, որ եկամուտներու առիւծի բաժինը կը գոյանար եկեղեցական կալուածներու եւ վարձու տրուած շէնքերու հասոյթներէն, ինչպէս նաեւ դրամագլուխներու տոկոսներէն: Շահեկանն ու հետաքրքրականն այստեղ հաշուեցոյցներու մէջ արտացոլուած բոլոր այն յատկացումներն ու նուիրաբերումներն են, գորս տեղւոյն հայ համայնքը կատարած է հայրենիքի եւ հայաբնակ վայրերու ծով կարիքներուն հասնելու համար: Պէտք է նշել, որ Պետերբուրգի հայ համայնքի անշարժ գոյքին արժէքը ԺԹ՝ դարավերջին կը կազմէր մօտ մէկ միլիոն ռուբլի, որ բաւական պատկառելի գումար էր, իսկ Ի՝ դարու սկիզբը՝ կը հասնէր երկու միլիոնի:

Ամբողջ բաժին մը յատկացուած է Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ բնակչութեան թիւին (էջ 101-115), ժողովրդագրական տեղաշարժերուն, զբաղումներուն վերաբերեալ վիճակագրական-տեղեկատուական տուեալներուն: Բարիտուդարեան կարկինը լայն բանալով կը գծէ շրջանակը ռուսահայ գանազան գաղթածարներու, ի մասնաւորի Նոր Նախիջևեանի հայահոծ կեդրոններուն, որոնք Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն հետ, թուական ընդհանուր պատկերը կու տան Ռուսիոյ հայ գաղթավայրերու հայ բնակչութեան: Հեղինակին մանրագնին քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ դէպի ռուսական կեդրոններ հայերու տեղաշարժ գրեթէ չէ եղած. այդ պատճառով իւրաքանչիւր համայնքի թիւը գրեթէ 2500ը չէ անցած: Ի տարբերութիւն հայաշատ այլ կեդրոններու, դէպի ռուսական մայրաքաղաքներ գործաւոր-արհեստաւոր շրջանակներու ներհոսք չէ եղած, ասով կը բացատրուի նաեւ այն փաստը թէ ինչու այս համայնքները գրեթէ միշտ պահած են վաճառականական, դիւանակալական վերնախաւի իրենց կարգավիճակը:

Յընթացս, արժէքաւոր տեղեկութիւններ կը քաղենք մայրաքաղաքներուն մէջ հայ տարրին զբաղումներուն վերաբերեալ: Բերուած փաստերը ցոյց կու տան, որ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայերը, հակառակ իրենց ոչ-մեծ թիւին, տիրապետող դիրքեր գրաւած էին մայրաքաղաքներուն առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզներուն մէջ: Հայերու ձեռքը կը գտնուէր ոչ միայն մետաքսի տարանցիկ առեւտուրը, այլեւ անոնք մենաշնորհային դիրքեր գրաւած էին մետաքսի արտադրութեան մէջ: Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն առեւտրա-արդիւնաբերական հրապարակին վրայ ազդեցիկ անուններու առաջին շարքին են Լազարեանները, որոնք առեւտրական կապեր հաստատած էին Պարսկաստանի եւ եւրոպական շարք մը երկիրներու հետ: Լազարեաններէն բացի Պետերբուրգի մէջ կը հանդիպինք վաճառականներ՝ Յովհաննէս Իզմայիլովին, Արտեմի Շերիմանին, Լուկա Շիրվանովին, մետաքսագործական ձեռնարկատէրեր Արտեմի Մանուիլովին, Բոգդան Հախվերտովին, Պետրոս Շիրվանովին, Իսախանով եղբայրներուն եւ այլոց: Հեղինակը փաստերու խորագնին քննութեամբ եւ ռուսական պետութեան վարած տնտեսական քաղաքականութեան լոյսին ներքոյ, կը

բացայայտէ, թէ որքան մեծ էր Ռուսիոյ առեւտրա-արդիւնաբերական ասպարէզին եւ վարչամեքենային մէջ հայերու ներգրաւումը, եւ թէ ինչպիսի նշանակալի ներգրում ունեցած են անոնք իրենց ապաստանած երկրին տնտեսութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ:

Քաղաքացիական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ «Քաղաքական Մաքառումները Քառուղիներում» խօսուել վերնագիրը կրող բաժինը (էջ 115-161), ուր հեղինակը հայ-ռուսական յարաբերութիւններու քննական խորքի վրայ կը ներկայացնէ հայ ազատագրական շարժման ակունքներուն մօտ կանգնած գոյգ համայնքներուն գործօն մասնակցութիւնը հայ ազգային-ազատագրական պայքարին: Եւ ինչպէս դիտել կու տայ հեղինակը՝ Ռուսիոյ երկու մայրաքաղաքներու հայկական համայնքներուն կազմաւորման հիմքը կը կազմեն հայ-ռուսական յարաբերութիւններու սերտացումն ու Հայաստանը Ռուսիոյ օգնութեամբ ազատագրելու ռուսական կողմնորոշումը (էջ 116):

Մոսկովայի եւ Պետերբուրգի հայ գործիչները, եթէ սկզբնական շրջանին հետամուտ էին Արեւելեան Հայաստանի ազատագրման խնդրին, ապա՝ Արեւելեան Հայաստանի Ռուսաստանի կազմին մէջ մտնելէ ետք, անոնց ուշադրութիւնը կը սեւեռի Արեւմտեան Հայաստանը թրքական լուծէն ազատագրելու, արեւմտահայոց վիճակը բարելաւելու հարցերուն:

Այստեղ եւս առաջին դիրքերու վրայ էին Լազարեանները, որոնք իրենց հեղինակութիւնն ու կապերը օգտագործելով հող կը պատրաստէին, պայմաններ կը ստեղծէին Ռուսիոյ օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրումին, այս դժուարին ու պատասխանատու գործին մէջ ունենալով գաղափարակիր ուժերու նեցուկը:

Հայ եւ ռուս քաղաքական կապերու վերաբերեալ փաստերը բացարձակ ըլլալով հանդերձ, յստակացումի կը կարօտին, գոր հեղինակը լիարժէքօրէն կը ցոյց տայ ապահովել: Որքան ալ ծանօթ, սակայն հայ քաղաքական մտքի կողմնորոշման վերաբերեալ որոշ փաստարկներու յստակացումն ու վերլուծումը մեզի կը բերեն ժամանակաշրջանի ամբողջական պատկերը: Աւելորդ չէ նկատել, որ աշխատութեան մէջ ի սպառ կը բացակային քաղաքաբանական մեկնաբանումները կամ հետազօտողին քաղաքական դիրքորոշումները: հեղինակը ինչպէս միշտ, գիտականութեան իր հունին մէջ է, յօգուտ պատմական ճշմարտութեան: Ան շրջանառութեան կը դնէ սակաւ յայտնի վաւերագրեր եւ փաստագրական նիւթեր, որոնք նոր լոյս կը սփռեն ռուս-հայկական քաղաքական յարաբերութիւններուն, յատկապէս այդ կապերու սերտացման մէջ նշանակալից դեր խաղցած հայ հոգեւոր եւ աշխարհիկ գործիչներուն վրայ: Այս բաժնին մէջ հեղինակը մասնաւորապէս կը բացայայտէ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքներուն հիմնական դերը Հայ ազատագրական եւ հայկական պետականութեան վերականգնման պայքարին մէջ:

Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան կ'արժանանան երկու կարեւոր դէմքեր՝ Յ. Լազարեանն ու Ռուսահայ թեմի առաջնորդ Յովսէփ Արք. Արղղութեանը, որոնց գործադրած ջանքերուն շնորհիւ Ռուսաստանի օգնութեամբ Հայաստանի ազատագրման գաղափարը գործնական ձեւաչափեր կ'ընդունի: ԺԸ-դարու վերջերուն, Յ. Լազարեան ռուս բարձրաստիճան շրջանակներու մէջ իր ազդեցութեան շնորհիւ, հանդիպումներ կը կազմակերպէ արքունի եւ պետական բարձրաստիճան գործիչներու հետ՝ առաջնորդելով Արղղութեանը այդ հան-

դիպումներուն: Զրոյցներն ու քննարկումները ընդհանրապէս Հայաստանի իրավիճակին ու անոր ազատագրութեան խնդիրներուն շուրջ էին: Անոնք անձամբ կը ներկայանան նաեւ Եկատերինա Բ. կայսրուհիին, որուն կը յանձնեն Հայաստանի ազատագրման խնդիրները արծարծող իրենց խնդրագիրը: Հեղինակը արժանին կը մատուցէ հայ եկեղեցւոյ եւ հայ հոգեւորականութեան (Յովսէփ Արք. Արղութեան, Ներսէս Արք. Աշտարակեցի)՝ ազգային հիմնախնդիրներուն իրենց ցուցաբերած գործնական մասնակցութեան համար:

Ինչպէս հեղինակը կը նշմարէ՝ հայ-ռուսական յարաբերութիւններու սերտացման այդ շրջանին, Արեւմտայաստանը ազատագրելու եւ հայկական պետականութիւնը վերականգնելու խնդիրը այնքան իրական կը թուէր, որ ռուսահայ առաջատար գործիչները ռուս բարձրաստիճան անձնաւորութիւններու հետ ծրագիրներ կը մշակէին եւ ռուսական արքունիք կը ներկայացնէին վերականգնուելիք հայկական պետականութեան եւ Ռուսական կայսրութեան յարաբերութիւններուն նուիրուած նախագիծեր: Յետագային նոյնպէս, յատկապէս ԺԹ. դարու հասարակական-քաղաքական փոփոխութիւններուն բերմամբ, տարբեր ձեւեր կ'ընդունին Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի գաղութներու հայ բնակչութեան հայրենի երկրին ու հայութեան օգնելու եւ օժանդակելու ուղիներն ու եղանակները, սակայն ինչպէս կը նշէ հեղինակը՝ այդ ձգտումը միշտ կը մնայ անփոփոխ⁶:

Ուշագրաւ մանրամասնութիւններ կը ներկայացուին նաեւ ռուս-թրքական պատերազմներու (1806-1812, 1828-1829), պալքանեան ռազմաճակատի վրայ ռուսական զէնքի յաղթանակին զօրակցած կարգ մը հայ գործիչներու վերաբերեալ:

Բարխուդարեան մասնաւորապէս լուսարձակի տակ առած է հայկական պետականութիւնը վերականգնելու ռուսահայ համայնքներու եւ առաջին հերթին մտաւորական մեծ ներուժ ունեցող գոյգ մայրաքաղաքներու նշանաւոր ներկայացուցիչներուն ծաւալած եռանդուն գործունէութիւնն ու այդ ծրագրի իրագործման ուղղուած ձեռնարկումները: Հետաքրքրական է, որ Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նախօրէին, Պետերբուրգի խումբ մը հայրենասէր մտաւորականներ, արդէն իսկ Ռուսիոյ կազմին մէջ Հայաստանի իրաւաքաղաքական կարգավիճակը սահմանող նախագիծ պատրաստած էին: Նախագիծին հեղինակը Խաչատուր Լազարեանն էր, որուն կազմութեան մասնակցած էին իշխան Կոստանդին Արղութեան-Երկայնաբազուկը (Յովսէփ Արղութեանի թուր) եւ նշանաւոր բանասէր Ալեքսանդր Խուդաբաշեանը: Արժեւորելով այս նախագիծին նշանակութիւնը, հեղինակը կանգ կառնէ անոր յառաջադրած հիմնական կէտերուն, մասնաւորաբար հայկական պետականութիւնը վերականգնելու կամ լայն ինքնավարութիւն ստեղծելու վերաբերեալ յօդուածներուն վրայ: Հակառակ հայկական կողմին եւ յատկապէս Խ. Լազարեանի գործադրած ջանքերուն, նախագիծը ընդունելութիւն չի գտներ, սակայն ինչպէս կը մատնանշէ Բարխուդարեան, ան կարեւոր դեր խաղցած է հայկական առանձին վարչական միաւորի՝ Հայկական մարզի ստեղծումին մէջ (էջ 132):

Նախընտրելի պիտի ըլլար անշուշտ, որ հեղինակը քայլ մը յառաջ անցնելով, անդրադառնար Ռուսիոյ քաղաքականութեան վերիվայրումներուն, ռուսական քաղաքական վերնախաւի երկդիմի կեցուածքներուն եւ զայն պայմանաւորող քաղաքական շահերուն, փորձէր մանաւանդ թափանցել

Ռուսիոյ միջոցաւ Արեւմտահայաստանն ազատագրելու անկատար երազներէն ալ անդին, Հայաստանի սահմաններէն ռուսական բանակին անակնկալ նահանջի/վերադարձի ճամբան բռնելու իրողութեան եւ հայ իրականութեան մէջ ծայր առած համընդհանուր յուսախաբուութեան:

Ռուս-թրքական պատերազմին (1877-1878) ռուսերու վճռական յաղթանակը կրկին ազատագրական յոյսեր արթնցուց հայկական շրջանակներու, ներառեալ հայկական դադլթաշխարհի մէջ: Հայրենի ժողովուրդի պատմական ճակատագրին հանդէպ մշտապէս նախանձախնդիր երկու մայրաքաղաքներուն հայ համայնքները անմիջականօրէն կ'արձագանգէին արեւմտահայ իրականութեան մէջ տեղի ունեցող իրադարձութիւններուն: Հեղինակը կը քննարկէ Հայկական Հարցին հանդէպ եւրոպական տէրութիւններուն վարած քաղաքականութիւնը, ուր լայնօրէն կ'անդրադառնայ ռուսական մայրաքաղաքներուն հայ հասարակութեան, յատկապէս ռուսանոց երիտասարդութեան մէջ անոր յառաջացուցած արձագանգներուն: Այս առումով բաւական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն ռուսանոցական խմբաւորումները, ազգային-քաղաքական հարցեր արծարծող խմբակները, ինչպէս նաեւ համառուսական յեղափոխական շարժումներուն հայ ռուսանոցութեան աշխուժ մասնակցութիւնը:

Հայութիւնը Հայկական Հարցի լուծումը կը տեսնէր Ռուսիոյ, ռուսական գէնըի յաջողութեան մէջ: Այս մօտեցումը սոսկ ռուսահայութեան մտայնութիւնը չէր՝ այն համընդհանուր բնոյթ կը կրէր: Հայկական ամենատարբեր շրջանակներ հայ ժողովուրդի փրկութիւնը կը տեսնէին Ռուսիոյ ապաւինելու մէջ⁸: Այսօր, պատմութեան հեռաւորութենէն աւելորդ եւ ուրեմն իզուր է հայ ժողովուրդին մէջ գերիշխող այս տրամադրութիւնը խնդրոյ առարկայ դարձնել: Մէկ բան յստակ է՝ դարեր շարունակ իր պետականութիւնը կորսնցուցած, օտար տիրապետութիւններու, օտար միջավայրերու մէջ տրորուած ժողովուրդը ստիպուած էր գոյութեան երաշխիքներ փնտռել հզօր եւ տարածքով իրեն մօտ երկիրի մը հովանիին ներքեւ⁹: Եւրոպական մեծ տէրութիւններու հեռաւոր սեմերուն փակ դռներուն առջեւ, ի վերջոյ հայութիւնն իր հայեացքը կ'ուղղէր հիւսիսի դարաւոր դրացիին, որուն հեռաւոր մէկ անկիւնը ծուարած արեւելահայ ներկայութիւնը՝ տանելի կեանքի մը յոյսը կը ներշնչէր: Ընթերցողին կը մնայ այս էջերէն թափանցող պատմական ճշմարտութիւնը առարկայականօրէն ի յայտ բերել:

Հեղինակը բոլորովին նոր հարթութեան վրայ կը տեղադրէ հայ ժողովուրդի ամենէն բախտորոշ՝ ԺԹ՝ դարավերջի եւ Ի՝ դարասկիզբի պատմական անցքերն ու եղելութիւնները, եւ այս տեսանկիւնէն առանձնապատուկ հնչեղութիւն կը ստանան Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն համահայկական ձգտումները: Բարխուդարեան նոր եւ լրացուցիչ փաստերով կը հիմնաւորէ մայրաքաղաքներուն հայութեան, ի մասնաւորի Պետերբուրգի հայկական վերնախաւին՝ մտաւորականութեան եւ մեծ դրամատէրերուն նշանակալի դերը ինչպէս հայ-ռուսական հասարակական-քաղաքական կապերու ամրապնդման, այնպէս ալ ազգային կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու իրագործման մէջ: Անոնք կը դառնան այս շարժման կազմակերպիչն ու առաջնորդը, աջակցելով իրարու: Կար նաեւ երրորդ ուժը՝ հայ յառաջադէմ հոգեւորականութիւնը: Այս ուղղութեամբ որոշակի կը դառնայ ռուսահայ թեմի առաջնորդ Յովսէփ Արք-Արղութեանին եւ Լազարեան եղբայրներու սերտ համագործակցութիւնը: Օ-

տար երկնակամարի տակ հայրենիքի ճակատագրով մտահոգ հայկական ներուժը երբեք այնքան միակամ չէ դրսևերուած, որքան ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ: Հայրենիքի եւ հայութեան հետ այս համայնքներուն կապերը նիւթի ընդգրկումով եւ բովանդակային իմաստով նորութիւն կը բերեն յիշեալ դադութներու ճանաչողութեան մէջ:

Ուշագրաւ փաստերով ու տեղեկութիւններով յագեցած այս էջերը մանրամասնութիւններ կը հաղորդեն նաեւ ժԹ. դարու վերջին եւ Ի. դարու առաջին տասնամեակին Արեւմտահայաստանի մէջ թուրքերու կազմակերպած կոտորածներու հետեւանքով ողբերգական դրութեան մէջ յայտնուած հայրենակիցներուն Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքներուն ցուցաբերած նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեան մասին:

1895-1896ի համիտեան ջարդերէն ետք, Ռուսիոյ մայրաքաղաքներուն հայ համայնքները օգնութեան ձեռք երկարած են աղէտալի կացութեան մատնուած գաւառի հայութեան, օժանդակած են դպրոցներու, որբանոցներու: Նշանակալի են յատկապէս Եկեղեցական Միացեալ Խորհուրդի ձեռնարկումները գաղթականներու օգնութեան գործին: Բերուած տպաւորիչ փաստերը հեղինակին հիմք կու տան եզրակացնելու, որ ժԹ. դարու վերջին այս համայնքները, իրենց վրայ վերցուցած էին Արեւմտեան Հայաստանի օժանդակութեան ծանրութեան զգալի մասը (էջ 143):

Սակայն հայութեան վիճակը բարելաւելու համահայկական բոլոր ճիգերը պիտի մթագնէին Ա. Աշխարհամարտի թոհուբոհին մէջ թուրքերու կողմէ իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան արհաւիրքին առջեւ, երբ ինչպէս համայն հայութեան, այնպէս ալ զոյգ մայրաքաղաքներուն հայկական համայնքներուն առաջնահերթ խնդիրը կը դառնայ Ցեղասպանութենէն փրկուած հայ գաղթականներու օգնութեան գործի կազմակերպումը:

Հեղինակը այս բաժնին մէջ կը ներկայացնէ նորանոր փաստեր, որոնք ցոյց կու տան մայրաքաղաքներուն հայութեան ցուցաբերած գործօն մասնակցութիւնն ու նիւթական պատկառելի յատկացումները Եղեռնէն մազապուրծ գաղթականներուն օժանդակութեան գործին: Յատուկ ուսումնասիրման առարկայ են հայկական տարբեր կեդրոններէ, յայտնի գործիչներէ ստացուած՝ տարագիր հայութեան օգնելու նամակ-խնդրագրերը, որոնց միշտ ալ առատաձեռն արձագանգած է համայնքը: Ոչ-նուազ հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն նաեւ մայրաքաղաքներուն մէջ այս նպատակով կազմակերպուած հանգանակութիւնները, զանազան ցուցահանդէսները, համերգերն ու թատերական ներկայացումները: Նշանակալի քայլեր կ'առնուին նաեւ ռուս հասարակութիւնը հայ ժողովուրդի մեծ ողբերգութեան իրագեկելու, բռնագաղթէն ետք հայութեան ծանր վիճակին ծանօթացնելու ուղղութեամբ: Ուշագրաւ է, գաղթականներու օգնութեան գործը կազմակերպելու եւ համակարգելու նպատակով Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական կոմիտէներու նախաձեռնութեամբ տեղի ունեցած համագումարը (1916): Խոստովանինք՝ բոլորովին նոր, անածանօթ յայտնաբերումի մը առջեւ կը գտնուինք Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի արեւմտահայ գաղթականաց խնդիրներուն այսքան մօտ եւ այսքան ծանրակշիւ բաժնեկցութեան դիմաց:

ԺԹ. դարու կէսերուն՝ Ռուսաստան կը թեւակոխէ ժողովրդավարական, ազատամտական զարգացման հանգրուան, Մոսկուան եւ Պետերբուրգը կը

դառնան լուսաւորութեան, գիտութեան, հասարակական կեանքի զարգացման, ազգային զարթոնքի կեդրոններ: Այդ քաղաքները կը դառնան նաեւ հայ երիտասարդութեան կրթութեան ու յատկապէս արեւելահայ մտքի զարգացման իւրաքանչիւր կեդրոններ:

Պատմական դէպքերով եւ իրադարձութիւններով յագեցած այս հատորին զարդը կը կազմէ մշակոյթի բաժինը, քանզի հայկական որեւէ գաղթօճախ իր մէջ չէ պարագրած՝ կրթութեան, գիտութեան, արուեստի եւ գրականութեան այնպիսի լայնածիր գործունէութիւն, որքան՝ զոյգ մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութները:

Հեղինակը խորագնին ուսումնասիրութեան ենթարկած է մայրաքաղաքներուն կրթական գործունէութիւնը՝ իր բոլոր երեսակներով (էջ 216-264): Պէտք է ըսել որ աշխատութեան առաւել հարուստ բաժիններէն կը թուի ըլլալ այս եւ՝ ո՛չ միայն այն պատճառով, որ հո՛ս՝ Ռուսիոյ սիրտին մէջ բացուած էր այնպիսի նշանաւոր հայկական կրթօճախ ինչպիսին էր Լազարեան ձեմարանը, այլեւ ընդհանրապէս, ու մանաւանդ, գիտութեան ու կրթութեան յառաջընթացին անհաղորդ հայկական բնակավայրերու մէջ լուսաւորութիւնը տարածելու, ուսումնակրթական գործին զարկ տալու եւ համահայկական խնդիրներ հետապնդելու առումով: Կարելոր է նաեւ ընդգծել հայ յառաջագիտ մտքի կեդրոններ՝ ռուսական մայրաքաղաքներուն հայկական համայնքներուն դերը Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուաճումները հայ իրականութիւն ներմուծելուն մէջ:

Այսպիսով, հետազոտուած նիւթն այնքան հարուստ ու բովանդակալից է, որ բաւարար հիմք կու տայ հաստատելու, թէ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութները դարձած էին հայ ժողովուրդի, մասնաւորաբար անոր արեւելահայ հատուածին կրթութեան ու լուսաւորութեան ջահակիրները, ազգային մշակոյթի պահպանման ու զարգացման, քաղաքական ոգորումներուն հիմնական կեդրոնները, եւ որպէս այդպիսիք առանց զեղչ ու զիջումի կրնան ելթէ ոչ աւելի, ապա միեւնոյն զուգահեռականներու վրայ դրուել Արեւմտահայ իրականութեան մէջ՝ Կ.Պոլսոյ, իսկ Արեւելահայոց մօտ՝ Թիֆլիսի հետ:

Հեղինակին հետեւեալ մատնանշումով կը մօտենանք մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած կրթա-ուսումնական կեանքին. «Երբ խօսք է բացում Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ համայնքների ուսումնակրթական գործի մասին, ապա, բնականաբար Լազարեան ճեմարանն է յառնում մեր առաջ» (էջ 216):

Այստեղ հիմնաւոր կերպով պարզաբանուած են Լազարեան ճեմարանի դերն ու նշանակութիւնը ինչպէս ռուսահայ համայնքներուն, այնպէս ալ հայ կեանքէն ներս, ուստի բնական է որ այս ուսումնարանին կարելոր տեղ յատկացուէր հատորին մէջ:

Ըսինք թէ աշխատութեան մէջ նոր տեսանկիւնէ մեկնաբանուած է Լազարեաններուն ազգանուէր ու կրթանուէր գործունէութիւնը: Լազարեան նշանաւոր տոհմին կրթանուէր գործունէութեան փայլուն մէկ արգասիքն է տակաւին Ժ.Թ. դարու վաղորդայնին հայոց մէջ գիտութիւնն ու լուսաւորութիւնը տարածելու նպատակով կեանքի կոչուած Լազարեան ձեմարանը: Լազարեան ընտանիքի ամէնէն կարկառուն ներկայացուցիչը՝ Յ. Լազարեան, մեզի կը ներկայանայ իբրեւ նոր հորիզոններու ռահվիրայ, հայրենիքի ու հարազատ ժողովուրդի ճակատագրով տազնապող անձնաւորութիւն, որ խորապէս ըմբռնելով ժամանակի ոգին, անոր պահանջները, հարազատ ժողովուրդի հոգեւոր զարգացման

ու բարգաւաճման ի խնդիր հայկական կրթօճախ մը հիմնելու մտայադացումը ունեցած է:

Հեղինակը լուսարձակի տակ առած է Լազարեան ձեմարանի տասնամեակներ երկարող փառքի էջերը: Այստեղ առաջին դիրքի վրայ կը գտնենք Խ. Լազարեանը¹⁰: Անոր վիճակուած էր շուրջ կէս դար առաջնորդել ձեմարանին գործունէութիւնը, հոգալ անոր կարիքները, հարթել բոլոր դժուարութիւնները, անձնուիրաբար ծառայելով անոր զարգացման ու բարգաւաճման: Խ. Լազարեան մշտապէս կը խրախուսէր հայագիտութեան զարգացումը ձեմարանէն ներս, պայմաններ ստեղծելով անոր յառաջընթացին համար, մղելով մեծահարուստները՝ ներդրումներ կատարելու այս ասպարէզին մէջ, իսկ աւելի յաճախ իր սեփական միջոցներէն մեծագումար յատկացումներ կը կատարէր յօգուտ հաստատութեան:

Ուսումնասիրութիւնը կը ներառէ ինչպէս ձեմարանի գործունէութեան կարեւոր հանգրուանները, այնպէս ալ կրթա-ուսումնական դրոյթները, առանձնապատկութիւններն ու ուղղութիւնները, նաեւ գաղափարաբանութիւնն ու հետապնդած նպատակները: Լազարեան ձեմարանը դարձած էր կրթական եզակի հաստատութիւն, որ կրցած է իր գիտա-կրթական բարձր աստիճանը պահպանել ամբողջ հարիւր տարի: Ձեմարանը ինքնանպատակ, մեկուսացած հաստատութիւն չէր, այլ՝ հեռամէտ ծրագիրներ մշակող, համաժողովրդական լուսաւորութեան ու կրթութեան նպատակներ հետապնդող կրթօճախ:

Արդէն ծանօթ փաստերու վրայ նոր փաստարկներ աւելցնելով, հեղինակը կը ներկայացնէ Լազարեաններուն հայաշխարհին հետ հաստատութեան անմիջական առնչակցութիւնը, ժամանակի համար այնքան կարեւոր՝ հայկական գաւառներու մէջ լուսաւորութիւնը տարածելու, կրթական համակարգ ստեղծելու մէջ: Հայրենահայեաց այս կապը, ապահոված էր կրթօճախին համահայկական խնդիրներուն աւելի մօտ ըլլալն ու ազգային նպատակներուն գործնականորէն ծառայելը:

Կարեւոր է նկատել, որ Լազարեան ձեմարանի ուսանողութեան բացարձակ մեծամասնութիւնը դրսեկ ուսանողներ էին, մեծ մասամբ խաւարի մէջ ընկղմած գաւառներու, գիւղերու չքաւոր ընտանիքներու զաւակներ: Ձեմարանի տնօրէնութիւնը յատկապէս հոգ կը տանէր, պայմաններ կը ստեղծէր, որպէսզի հայկական ու հայաբնակ ամենատարբեր վայրերէ մանուկներ հասնէին Մոսկուա, ուսանելու, կրթութիւն ստանալու համար: Ամէն տարի կանոնաւորապէս ճրիվարժ ուսանողներ կ'ընդունուէին ձեմարան: Ասոնք շրջանաւարտ ըլլալով մեծ մասամբ կը վերադառնային իրենց ծննդավայրերը, ուր կը լծուէին կրթական, հասարակական, մշակութային գործունէութեան: Այս երիտասարդներն էին, որ ռուսական մայրաքաղաքներու մէջ հաղորդակից դառնալով ռուս եւ եւրոպական յառաջադէմ գաղափարներու, հայրենիք վերադառնալով գիտութեան ու կրթութեան լոյսը տարածեցին հայկական գաւառներու մէջ, ժողովուրդը կրթելով, դպրոցներ բանալով, թերթեր հիմնելով: Արդէն ձեմարանի հիմնադրութեան ողջ գաղափարական յենքը հայ ժողովուրդի լուսաւորութեան եւ ոգիի վերագարթօնքն էր, որուն հաւատարմօրէն նուիրուեցան Լազարեան ընտանիքի անդամներն ու դասախօսներու, ապա նաեւ ուսանողներու լուսաւոր փաղանգը:

Հեղինակը խոստացնելով Լազարեան ձեմարանի պատմութիւնը, կը կարեւորէ 1828ին արեւելագէտներ Ադելունգի եւ Ֆրէնի հետ Յ. եւ Խ. Լազարեաններուն կազմած կանոնադրութեան նախագիծը, ըստ որուն ձեմարանը կը դառնայ «Արեւելեան Լեզուներու Ինսթիթիւթ»։ Հայ մշակոյթի զարգացման նախանձնախնդիր Լազարեանները, միաժամանակ ձեռնարկեցին մէկ այլ հեռահար աշխատանք, հաստատութիւնը փաստօրէն դէպի հարաւ ծաւալող Ռուսական Կայսրութեան համար արեւելեան լեզուներու տիրապետող մասնագէտներ կը պատրաստէր։ Այդպէս Լազարեան ձեմարանը եւ անոր հիմնադիրները իրենց ծառայութիւնը մատուցած կ'ըլլային իրենց երկրորդ հայրենիքին՝ ռուսական պետութեան, առանց որուն աջակցութեան հազիւ թէ հնարաւոր պիտի ըլլար օտար երկրի, յաճախ արգելառիթ պայմաններու մէջ, կրթական այսօրինակ հաստատութեան մը կենսագործունէութիւնը ապահովել։

Ուսումնական ծրագրին մաս կը կազմէին յոյն-ռուսական եւ հայկական դաւանանքը, Սուրբ Գիրք եւ եկեղեցւոյ պատմութիւնը, ապա՝ պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, տրամաբանութիւն, քերականութիւն, թուաբանութիւն, հանրահաշիւ, երկրաչափութիւն, ճարտասանական արուեստ, նկարչութիւն, երգ, պար։ Միաժամանակ կ'ուսուցանուէին ռուսերէն, հայերէն, Փրանսերէն, գերմաներէն, լատիներէն, արաբերէն, պարսկերէն, թրքերէն։ Ուսուցումը կը կազմակերպուէր չորս աստիճանով՝ նախապատրաստական, ցած, միջին եւ բարձր կարգերով։ Յետագային կատարուած բարեփոխումներու որպէս արդիւնք, ուսումնարանը կ'ունենայ երկու առանձին ուղղութիւններ, որոնցմէ մէկը դիմնագիրան էր, իսկ միւսը՝ արեւելեան լեզուներու բարձրագոյն դասընթացքը։ ձեմարանն ունէր գրադարան, հիւանդանոց, գիտական մասնագիտացուած աշխատանոցներ։

Լազարեաններու հետեւողական ջանքերուն, մասամբ նաեւ պետական բարձրաստիճան գործիչներու աջակցութեան շնորհիւ Լազարեան Ինսթիթիւթը դարձած էր կայսրութեան լաւագոյն ուսումնական հաստատութիւններէն մէկը, յարգանքի եւ պատուի արժանի կրթօճախ մը։ Երկրի ամենաբարձր պաշտօնատար անձինք, օտար նշանաւոր գործիչներ, մինչեւ իսկ կայսրեր, այցելած են ձեմարան եւ իրենց հիացումն արտայայտած այս կրթօճախին մասին։

Այստեղ մանկավարժական բեղուն գործունէութիւն ծաւալած են շատ ու շատ անուանի դասախօսներ, ակնաւոր մատաւորական գործիչներ, որոնցմէ շատեր ուսումնական գործին զուգընթաց գիտական, ստեղծագործական բեղմնաւոր աշխատանք կը կատարէին։ Բարախուղարեան անուն առ անուն կը նշէ ձեմարանին առնչուած բոլոր գործիչները, ինչպէս հայ այնպէս ալ օտար դասախօսները, որոնց մասին ըստ հարկին կը խօսուի նաեւ այլ պարագաներու մշակոյթի եւ գիտութեան բաժիններու մէջ։

Տխուր է արձանագրել, որ շուրջ հարիւր տարուայ բեղմնաւոր գործունէութենէն վերջ, Լազարեան ձեմարանին դռները կը փակուին ուսանողներու առջեւ։ Դասաւանդութիւնները կը դադրին 1918ի վերջերուն՝ երկրին մէջ արմատական յեղաբեկումներու եւ քաղաքական վերիվայրումներու հետեւանքով¹¹։

Վստահօրէն կարելի է ըսել, որ Լազարեան ձեմարանը հարիւրամեայ իր գոյութեան ընթացքին բարիք մը եղած է հայութեան համար։ Այն իւրատեսակ ակադեմիա մըն էր, որուն շուրջ համախմբուած էր ժամանակաշրջանի արեւելա-

Հայ մտաւորականութեան շքեղագոյն փաղանգը: Անծանօթ, կամ քիչ-յայտնի դրուագ մըն է 1912ին Յովհաննէս Թումանեանի գործակցութիւնը Պետերբուրգի Հայ մտաւորական շրջանակներու հետ¹²: Այստեղ, գիտական եւ մշակութային այս կենսունակ միջավայրին մէջ, ամենայն Հայոց բանաստեղծը, որ ջատագովն էր Հայ ժողովուրդի հոգեմտաւոր զարգացման, Պետերբուրգի Հայ համայնքի նշանաւոր դէմքերու եւ գիտնականներու մասնակցութեամբ ժողով մը կը հրաւիրէ, ուր կը քննարկուի Հայոց պատմութեան եւ Հայագիտութեան ազգային Փոնտ ստեղծելու հարցը: Ուսումնասիրող հեղինակին հաւաստմամբ, բանաստեղծը Փոնտին նպատակն ու ծրագիրը ներկայացնող յօդուածին մէջ, ինդիւրները այնքան խոր ու համակողմանի բնութագրուած են, որ հարիւր տարի ետք ալ, նոյնքան այժմէական կը հնչեն: Աւելորդ չէ նշել, որ Թումանեան, յետագային նոյնպէս շարունակ հետապնդած է ռուսական մայրաքաղաքներու մտաւորական ներուժը լաւագոյնս օգտագործելու եւ գիտութեան ակադեմիա ստեղծելու հարցը:

Լազարեան ձեմարանի կրթա-ուսումնական գործունէութեան հետ սերտորէն կ'առնչուին Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական գաղութներու գիտութեան, մշակոյթի ու արուեստի փառաւոր էջերը, որոնց եւ կը սեւեռի հեղինակը յաջորդող բաժիններուն մէջ (էջ 265-331): Լազարեան ձեմարանը, ուսումնակրթական գործին գուզընթաց, դարձած էր գիտութեան կարեւոր օճախ մը, ուստի պատահական չէ որ զոյգ գաղութներու հոգեւոր մշակոյթի ողջ արտադրութիւնը ուղղակիօրէն գուզորդուի ձեմարանին:

Ինչպէս եւ ակնկալելի էր, հեղինակը բաւական բարձր նշանդի վրայ հաստատած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ստեղծուած Հայ հոգեւոր մշակութային ժառանգութիւնը, գուզահեռներ գծելով յատկապէս ԺԹ. դարուն գիտութեան եւ մշակոյթի մեծ վերելք ապրող Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի ընդհանուր մթնոլորտին հետ: Հեղինակը պատմական իրողութիւններուն ու եղելութիւններուն գուզընթաց, վեր առած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ձեւաւորուող Հայ-ռուսական հասարակական-մշակութային կապերը: Այստեղ առանձնակի ուշադրութեան արժանացած են Հայ ուսանողական շրջանակներու մէջ խմորուող յեղափոխական շարժումները, ուսանողութեան աշխուժ մասնակցութիւնը ինչպէս ազգային ինդիւրներուն, այնպէս ալ ռուսական հասարակական մշակութային կեանքին, ուր իրենց արձագանգը գտած են ինչպէս Հայ, այնպէս ալ ռուս հասարակութեան մէջ մեծ հնչեղութիւն ստացած բոլոր իրադարձութիւնները:

Ներկայացումը ունի երկակի մեկնակէտ. ա՛նկատի առնուած է մտաւորականներու այն հոյլը, որ ապրած ու ստեղծագործած է զոյգ մայրաքաղաքներուն մէջ, բ՛այն կը բացուի գիտական, մասնաւորաբար հայագիտական փորձառութեան: Աշխատութեան մէջ երկուքը կը միանան իրարու, կազմելով աստղաբոյլ մը արեւելահայ մտքի եւ այդ անուններով թելադրուած գործերուն: Հեղինակին համակարգային մօտեցումը կը չափէ մայրաքաղաքներուն գիտական ողջ ներուժը. մասնաւորապէս քննարկման առարկայ դարձած են հայագիտական ասպարէզի մէջ կատարուած ջանքերը: Բարխուդարեան առանձնակի հպարտութեամբ կը ներկայացնէ Հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան, եւ յատկապէս սկզբնաղբիւրներու ուսումնասիրման եւ հրատարակման մէջ գիտնականներու վաստակը: Որպէս գիտնական, ան առաւել բարձր գնա-

Հատած է գիտական եւ մանկավարժական գոյգ թեւերու վրայ արդիւնաւոր գործունէութիւն ծաւալած ականաւոր գիտնականներն ու անոնց ծանրակշիռ ներդրումը թէ՛ տեղւոյն գիտա-կրթական ասպարէզին, եւ թէ՛ մանաւանդ Հայագիտութեան զարգացման մէջ:

Բաւարարուինք կարգ մը անուններ արձանագրելով. Միքայէլ Սալլանթեանց եւ Յարութիւն Ալամդարեան¹³, Մկրտիչ Էմին¹⁴, Մսէր Մսէրեան¹⁵, Գրիգոր Խալաթեան, Քերովբէ Պատկանեան¹⁶, Նիկողայոս Մառ¹⁷ եւ ուրիշներ: Հայագիտական նիւթերով հետաքրքրուողներ ուշագրաւ մանրամասնութիւններ պիտի գտնեն այս էջերուն մէջ, մասնաւորաբար կոթողային շարք մը աշխատութիւններու ծննդոցին վերաբերեալ. աշխատութիւններ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր ճիւղին մէջ այսօր ալ կը մնայ անփոխարինելի դասագիրք-ուղեցոյց:

Յընթացս այլ նիւթերու, բացառիկ հետաքրքրութիւն եւ նորութիւն կը ներկայացնեն Մառի գլխաւորած Անի քաղաքի հնագիտական պեղումներն ու ընդհանրապէս Անիի վերաբերեալ հետազոտական աշխատանքներու ուղղութեամբ ձեռնարկումները: Ուշագրաւ է, որ բացառիկ նշանակութեան այդ աշխատանքները հովանաւորած է Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը՝ տարուէ տարի նիւթական մեծագումար յատկացումներ կատարելով այդ ծրագրի իրագործման համար¹⁸:

Նոյնպէս յիշատակելի է, Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդի անմիջական աջակցութեամբ եւ հոգածութեամբ նշանաւոր ազգագրագէտ Երուանդ Լալայեանի հայկական հինգ դաւառներու ազգագրական նիւթերու հաւաքման եւ հրատարակութեան պարագան, որ լոյս կը տեսնէ Պետերբուրգի մէջ՝ Ազգագրական Հանդէսի վեց յաջորդական հատորներով (առաջին գիրքը լոյս տեսած է 1896ին, վերջինը՝ 1914-15ին): Խորհուրդը հայագիտական բազմաթիւ այլ արժէքաւոր աշխատութիւններու շարքին իր անմիջական նպաստը բերած է՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանցի Դիւան Հայոց Պատմութեան բազմահատորեակի հրատարակութեան:

Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդը մօտէն հետաքրքրուած է գիտնականներու գործունէութեամբ, նիւթապէս եւ բարոյապէս սատարած է անոնց: Ռուսական մայրաքաղաքներուն հոգեւոր-մշակութային աշխուժ կեանքը, խորքին մէջ արդիւնք էր նոյնինքն՝ գաղութին հայ հասարակութիւնը ներկայացնող Եկեղեցական Խորհուրդին եւ մտաւորականութեան սերտ համագործակցութեան: Շնորհիւ այս համագործակցութեան նոր շաւիղներ բացուած են Հայագիտութեան, Հայոց պատմութեան, լեզուի, գրականութեան, տպագրութեան զարգացման մէջ:

Ուսումնասիրութիւնը կը ներառէ մինչեւ Ի. դարու սկիզբը ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած հայ տպագրական, հրատարակչական գործունէութիւնը, որուն առաջին քայլերը կը կապուին Պետերբուրգի մէջ 1781ին Գրիգոր Խարլարեանի հիմնած առաջին տպարանին, իսկ աւելի ուշ՝ 1820ականներուն Մոսկուայի Լազարեան ձեմարանի մէջ սկզբնաւորուած տպագրական գործին հետ:

Առաւել հարուստ էջեր կը ներկայացնեն արուեստի եւ մշակոյթի բաժինները, ուր հեղինակը ձգտելով ցոյց տալ ժամանակաշրջանի համընդհանուր հոգեւոր-մշակութային վերելքը, առանձին ենթաբաժիններ յատկացուցած է գրականութեան, թատրոնին, գեղանկարչութեան, երաժշտութեան, անդրադառնա-

լով այդ ասպարէզներու նշանաւոր գործիչներուն՝ հայ արուեստի ու մշակոյթի համահայկական չափանիշերով մեծութիւններուն: Բարխուդարեան, առաւել լայն կտաւի վրայ ներկայացուցած է ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ արգասաւորուած գեղարուեստական գրականութիւնը, ընդգծելով այն իրողութիւնը, որ հայկական համայնքներու մէջ գրականութիւնն ու արուեստը առաջին հերթին կը ծառայէին հայ մշակոյթի ավանդները տեղւոյն հայութեան մէջ ամրապնդելու, ազգային արմատներէ չկտրուելու, եւ զայն իրենց ապրած միջավայրին ծանօթացնելու գործին:

Պետերբուրգը եւ Մոսկուան, ի մասնաւորի Լազարեան Ճեմարանը, եղած են դարբնոցը արեւելահայ նոր գրականութեան: Հոն, կազմաւորման իրենց ընթացքը գտած են շատ ու շատ մտաւորականներ, գրական իրենց առաջին գործերը երկնած են բազմաթիւ գրողներ: Հոն՝ Մոսկուայի երիտասարդական հաւաքներու ընդհանուր միջնորդարին ազդեցութեամբ Դազարոս Աղայեան գրած է իր *Արութիւն Եւ Մանուէլ* վէպը (1867), Սմբատ Շահագիրը՝ «Լեւոնի Վիշտը» (1865) սքանչելի ստեղծագործութիւնը: Յայտնի են Ստեփանոս Նազարեանցի, Միքայէլ Նալբանդեանի, Մկրտիչ Էմինի, հայր եւ որդի Մսէրեաններու, եւ այլոց գրական գործերը: Նոյնինքն՝ Մոսկուայի մէջ ստեղծուեցաւ «Գամառ Քաթիպա» (Գ. Քանանեան, Մ. Թեմուրեան, Ռ. Պատկանեան) գրական խմբակը:

Ռուսական մշակոյթի հոգեւոր արժէքներուն հաղորդակից դառնալու լաւագոյն միջոցը թարգմանութիւնն էր, ուստի մայրաքաղաքներու հայ մտաւորականները առաւել թափով կը նուիրուին թարգմանական գործին, փոխադարձաբար հայ գրականութիւնը ռուս ընթերցողին ներկայացնելու եւ յատկապէս ռուս գրականութիւնը հայկական շրջանակներուն ծանօթացնելու համար: Զոյգ մայրաքաղաքներուն մէջ ծաւալած թարգմանական եւ հրատարակչական աշխատանքներուն շնորհիւ, հայ ընթերցողը ծանօթացած է ռուսական գրականութեան մեծագոյն դէմքերուն:

Հայ-ռուսական հոգեւոր-մշակութային առնչութիւններու յիշատակելի օրինակներ են՝ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի առաջարկով Վալերի Բրիւսովի կազմած *Poezia Armenii S Drevneyshikh Vremen Do Nashikh Dney* (Հայ պոէզիան հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը) (1916) ժողովածուն. (Բրիւսովը թարգմանած է հայ պոէզիայի աւելի քան 170 գործեր՝ հնագոյն ժամանակներէն մինչեւ Ի. դարու առաջին քառորդ): Հետազօտական լուրջ աշխատանքի արդիւնք են նոյնին՝ *Letopis Istoricheskikh Supeb Armyanskogo Naroda* (Հայ ժողովուրդի պատմական ճակատագրի տարեգրութիւնը) (1918) գիտական աշխատութիւնը, ինչպէս նաեւ Մաքսիմ Գորկիի *Sbornik Armyanskoy Literaturei* (Հայ գրականութեան ժողովածու) (1916) ռուսերէն հրատարակութիւնները:

Կարեւոր է նկատել, որ աշխատութիւնը յատկացուած ըլլալով մայրաքաղաքներուն հայկական գաղութներուն, կը պարփակէ ընդհանրապէս հայ-ռուսական մշակութային յարաբերութիւններու զարգացման ընթացքը: Հեղինակը իր աշխատասիրութեան մէջ յաճախ մէջբերումներ կատարած է ժամանակի հոգեւոր, մշակոյթի գործիչներէն, աւելի կենդանի եւ տեսանելի դարձնելով պատմութիւնը:

Ռուսական մայրաքաղաքներուն մէջ սկզբնաւորուած թատրոնի, երաժշտութեան եւ կերպարուեստի պատկառելի ժառանգութեան մը կուտակումը ի

յայտ կու գայ հատորին ընդմէջէն: Հոն ասպարէզ իջած են խուժք մը երաժիշտ-երգահաններ, որոնք դարձած են հայ նոր երաժշտութեան առաջատարները՝ Մակար Եկմալեան, Ռոմանոս Մելիքեան, Կոստանդին Սարահեւ, Ալեքսանդր Սպենդիարեան, եւ շատ ուրիշներ: Հեղինակը կարեւորած է Պետերբուրգի Գեղարուեստի Ակադեմիայի դերը հայ կերպարուեստի զարգացման մէջ: Այս ակադեմիայի առաջին հայ սաներէն էին՝ Յակոբ Յովնաթանեանը, Յովհաննէս Այվազովսքին, Ստեփան Ներսիսեանը, Աղաթոն Յովնաթանեանը, նոր սերունդի ներկայացուցիչներէն՝ Գէորգ Բաշինջաղեանը, Յարութիւն Շամշինեանը, Էմանուէլ Մահտեսեանը, Տրդատ Լիսիցեանը, Վրթանէս Ախիկեանը, Դաւիթ Օքրոյեանը եւ ուրիշներ:

Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ գաղութներու մշակութային կեանքին մէջ իր առանձնայատուկ տեղն ունէր թատերական արուեստը: Հայ ուսանողները որոնք շփման մէջ էին ռուսական մշակոյթի հետ, հանդէս կու գան բաւական աշխուժ թատերական գործունէութեամբ: Մայրաքաղաքներու թատրոնի տարեգրութեան մէջ իր անջնջելի հետքը ձգած է հայ մեծանուն դերասան Պետրոս Ադամեանը:

Այսքանով չ'աւարտիր հատորը. ան ունի հայերէն եւ ռուսերէն լեզուներով վաւերագրերու յաւելումներ բաժին մը, որ կ'ընդգրկէ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայ հասարակութիւնը ներկայացնող տարբեր տարիներու մարդահամարի ընդարձակ ցանկեր, ինչպէս նաեւ արխիւային նիւթեր Պետերբուրգի Եկեղեցական Խորհուրդի գործունէութեան վերաբերեալ:

Հեղինակը «Վերջաբանի Փոխարէն» իր ամփոփիչ նիւթին մէջ հետեւեալ հարցադրումը կը կատարէ, հաւանաբար ակնկալելով ընթերցողին հարցումը.՝ ո՞րն էր սակայն ռուսական մայրաքաղաքներուն խիստ փոքրաթիւ հայկական համայնքներուն համագգային ընդգրկում ունենալու եւ համապատասխան ներուժ գրեւորելու գաղտնիքը (էջ 334), այն պարագային երբ շատ ու շատ մեծաթիւ ու բարգաւաճ գաղութներ չեն կրցած նոյն, անգամ յարաբերական մօտութիւն մը գրեւորել: Ասոր իբրեւ նախապայման հեղինակը կը նշէ երեք հիմնական գործօններ.՝

Ա.՝ Միջնադարին յաջորդող պատմական նոր ժամանակաշրջան թեւակոխած, կեանքի բոլոր ասպարէզներու մէջ վերելք ապրող Ռուսաստանն ունէր բոլոր նպաստաւոր պայմանները յառաջընթացի համար:

Բ.՝ Բարենպաստ այս պայմաններուն մէջ ասպարէզ եկան գիտական եւ մշակութային տարբեր ոլորտներու մասնագէտներ, մտաւորականներ, որոնք ձեւաւորուեցան Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի քաղաքակիրթ միջավայրին մէջ, եւ որոնք պատասխանատուութեան բարձր գիտակցութեամբ ծառայեցին իրենց կոչումին:

Գ.՝ Մայրաքաղաքներուն մէջ կ'ապրէին եւ կը գործէին առեւտրական եւ տնտեսական հրապարակի վրայ նշանաւոր հայ գերդաստաններ, անհատներ, որոնք յառաջատար դիրքեր գրաւած էին երկրին տնտեսութեան մէջ: Անոնք որպէս կանոն իրենց հնարաւորութիւնները, կապերը կը ծառայեցնէին լուծումներ տալու հայութիւնը յուզող հարցերուն: Յաւելենք, որ այս գաղութներուն մէջ հայութեան ազգային համախմբման եւ ազգային ինքնագիտակցութեան աստիճանը անսովոր բարձր էր: Ասիկա պայմանաւորուած էր գաղութին հոգեմտաւոր բարձր մակարդակով եւ ազգային մշակութային դաշտի

առկայութեամբ, նաեւ՝ գիտա-կրթական ներդաշնակ ու ապահովուած համակարգով:

Պատմական ուշագրաւ փաստերով, հետաքրքրական մանրամասնութիւններով յագեցած այս հատորը, կրնայ օգտակար ըլլալ յետագայ ուսումնասիրողներուն: Ան իւրայատուկ հանրագիտարան մըն է, որուն ամէն մէկ բաժինը առատ նիւթ կրնայ ապահովել ամենատարբեր ասպարէզներու մասնագէտներու, ուղեցոյց ըլլալ այս աշխատութեամբ թելադրուող պատմութեան բազում շերտերը բանալու, պրպտելու եւ պեղելու աշխատանքին մէջ:

Հատորին կարեւոր առանձնայատկութիւններէն պէտք է նկատել այն, որ հեղինակը չի մնար սոսկ պատմական փաստերը արձանագրողի, ուսումնասիրողի սահմաններուն մէջ, այլ հետապնդած է մեկնաբանական նպատակ: Ան անհրաժեշտ դիտարկումներով, ճիշտ եւ դիպուկ պարզաբանումներով կը հասնի հայ գաղութներու գոյապայմանները բնորոշող եզրայանգումներու: Աշխատութիւնը ամբողջութեամբ խարսխուած է այն գաղափարին վրայ, որ օտար երկիրներ տակ հայ ժողովուրդը կրցած է ինքզինք պահպանել նախ եւ առաջ իր ազգային արժէքներուն հաւատարիմ մնալու միջոցաւ:

Հատորը ծայրէ ծայր կը շնչէ հայրենասիրական ջերմ զգացումներով, հայրենին ու հայրենիքը գերիվեր դասելու շեշտուած տրամադրութեամբ: Եւ այս իմաստով, ան կրնայ բացառիկ դեր կատարել մեր օրերու հայկական Սփիւռքի, ի մասնաւորի նոր ճիւղաւորումներ ստացած ռուսահայ համայնքներու կենսունակութիւնը ապահովելու, ազգային ինքնագիտակցութիւնը բարձրացնելու, եւ հայրենիքին ու հայկականութեան նուիրուելու առումով:

Եւ կ'ուզենք աւարտել հեղինակին պատգամ-թելադրութեամբ: Հատորին ամփոփիչ խօսքին մէջ, արժեւորելով ամբողջ դարաշրջան մը հայոց երկնակամարին վրայ փայլատակած Լազարեան ընտանիքին դերը, հեղինակը խորիմաստ տողերով կը փակէ հատորը. «Արդի ժամանակաշրջանի հայ գործիչների համար նրանք կարող են մշտապես ժողովրդի կողքին լինելու, նրան նուիրուելու լուսազոյն օրինակը լինել»:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կարելի է մասնաւորել՝ Նոր Նախիջևանի (Վլ. Բարխուդարեան, Հտր. Ա. եւ Բ., Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1967 եւ 1985), Գրիգորիոսովի (Ժ. Անանեան, Երեւան 1969 (ռուս.), Ղրիմի (Վ. Միքայէլեան, Հտր. 1 եւ 2՝ Երեւան, 1964, 1970) հայ գաղութներու պատմութեան նուիրուած մենագրութիւնները, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ յօդուածներու եւ դոկտորական ատենախօսութիւններու մակարդակով հետազօտուած՝ Աստրախանի եւ Հիւսիսային Կովկասի հայկական գաղթավայրերու պատմութիւնը:

² Հեղինակը մամուլի եւ գրականութեան տարաբնոյթ աղբիւրներու կողքին, օգտագործած է մեծ թիւով հայերէն եւ ռուսերէն արխիւային վաւերացումներ՝ Մոսկուայի Պատմութեան Կեդրոնական Արխիւի, Ռուսական Պատմութեան Պետական Արխիւի, Հայաստանի Ազգային Արխիւի, Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի զանազան ֆոնտեր, ինչպէս նաեւ Կաթողիկոսական դիւանի նիւթեր:

³ Նոր մայրաքաղաքին մէջ հաստատուած հայերը առաջին տարիներուն՝ 1720-30ականներուն, եկեղեցի կառուցելու թոյլտուութեան համար կը դիմեն պետութեան, բայց ար-

- տօնութիւնը կը ստանան միայն Եկատերինա կայսրուհիի օրօք՝ 1763ին, Լազարեաններու ջանքերուն շնորհիւ:
- ⁴ Քանի մը տարի ետք, եկեղեցիին մերձակայքը կը կառուցուի Լազարեան ձեմարանը: Թաղամասը փաստօրէն կը դառնայ հայկական համայնքի կեդրոնը եւ այդ ժամանակէն ի վեր կը կոչուի Արմեանսկի (Հայկական) նրբանցք: Ս. Խաչ եկեղեցին 1930ականներուն քանդուած է խորհրդային իշխանութիւններուն կողմէ:
- ⁵ Մոսկուայի եւ Պետերբուրգի հայկական եկեղեցիները ենթակայ էին Նոր Նախիջեանի եւ Բեսարաբիայի թեմին եւ հաշուետու էին անոր, թէեւ անոնց գործունէութեան դաշտը աւելի ընդարձակ էր եւ փաստօրէն կը տարածուէր համայն Ռուսիոյ վրայ:
- ⁶ Եկատերինա Բ-ի դարաշրջանին շրջանառութեան կը դրուին Մովսէս Սարաֆեանի (1769) եւ Յովհաննէս Արղութեանի (1783) նախագիծերը:
- ⁷ Այսպէղ կը նշանաւորուին Գրիգոր Արք. Չաքարեանը (ռուս-թրքական առաջին պատերազմին ցուցաբերած արիւթեան համար պարգեւատրուած Ս. Աննայի երկրորդ աստիճանի շքանշանով) եւ Լազարեան գերդաստանի նշանաւոր դէմքերէն Խաչատուր Լազարեանը: Վերջինս մեծ ջանքեր գործադրած է յատկապէս դանուբեան երկիրներու հայութեան հասարակական, եկեղեցական հարցերը կարգաւորելու ուղղութեամբ: Ռուս-թրքական պատերազմներուն իր մատուցած ծառայութիւններուն համար Խ. Լազարեան պարգեւատրուած է պետական բարձր շքանշաններով:
- ⁸ 1895ին նորընտիր կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկը Պետերբուրգ կ'այցելէ, ժողովուրդի բազմութեան առջեւ ան հանդէս կու գայ ազգային խնդիրներով ու մտահոգութիւններով յագեցած խօսքով, նշելով որ Ռուսիա միշտ պաշտպան կանգնած է քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, Հայրիկը հետեւեալ խօսքերը կ'արտասանէ. «Սորա համար բովանդակ հայոց ակնկալութեան այք կը յառին դէպի Մեծ դատատըր եւ թագաւորն Ռուսիոյ, որ իր բարեացակամ հաճութեամբ պսակէ եւ վախճան դմէ հայոց վաղեմի եւ հնացեալ խնդրոյն...»:
- ⁹ Արդի պատմագրութեան, յատկապէս արեւմտեան թեւին պատկանող որոշ հեղինակներ, կը քննադատեն «ռուսական կողմնորոշման» շահագործումը խորհրդային պատմագրութեան կողմէ, նշելով որ կողկասահայոց մէջ այդ արեւելումը բացարձակ չէր, ո՛չ ալ տարածուած՝ հայերու մեծամասնութեան մէջ: Ասոր որպէս հիմնաւորում ա-նոնք կը բերեն հայկական որոշ շրջանակներու (Սիւնիքի իշխաններու) տարուբերումը ռուսական, եւրոպական եւ այլ ուժերու օգնութեան միջեւ:
- ¹⁰ Լազարեաններէն ձեմարանի հետ առանձնայատուկ կապուածութիւն ունեցած է Խ. Լազարեանը, որ երկար տարիներ մեծ պատասխանատուութեամբ ղեկավարած է ձեմարանը: Դիւանագիտական հմտութեամբ ու ճկունութեամբ, յաջողած լուծումներ գտնել ճեմարանի առջեւ ծառայած բոլոր անյաղթահարելի թուակցող խնդիրներուն, յաճախ իր սեփական միջոցներէն մեծ յատկացումներ կատարելով: Իսկ իր մահէն առաջ իմաստնութիւնն ունեցած է ձեմարանին ապահովել այնպիսի հաստատուն կարգավիճակ մը, որ ան շարունակէ իր արգասաւոր գործունէութիւնը եւս յիսուն տարի:
- ¹¹ Յաջորդող շրջանին Ինսթիթիւթը այլեւայլ անուանումներ կը ստանայ (Յառաջաւոր Ասիայի, Արեւելեան Կենդանի Լեզուների, Արեւելագիտութեան), իսկ 1921 Հոկտեմբերէն Լազարեան ձեմարանի շէնքը կը դառնայ Խորհրդային Հայաստանի Մշակոյթի Ծուն: Ներկայիս՝ ՀՀ դեսպանատունն է Ռուսիոյ մէջ:
- ¹² Յայտնի է, որ Թումանեան, խումբ մը այլ հայրենակիցներու հետ, պետական յեղաշրջում նախապատրաստելու մեղադրանքով, ձերբակալուելով Պետերբուրգ տարուած էր: Բանտէն ազատ արձակուելէ ետք, իր կեանքով ու գործով ժողովուրդին մօտ կանգնած բանաստեղծը, Պետերբուրգի հայկական շրջանակներու հետ հանդիպում-

- ներուն ընթացքին յառաջ կը քաշէ հայ ժողովուրդի գիտամշակութային կեանքի զարգացման ի խնդիր շարք մը ծրագիրներ:
- ¹³ **Ճեմարանի հայերէնի առաջին դասախօսներէն:** Մովկուայի մէջ լոյս տեսած առաջին գիրքերէն էին Յարութիւն Ալամդարեանի *Ռուս-Հայերէն Բառարան* երկու հատորները, եւ Միքայէլ Սալյանի *Քերականութիւն Գրաբար Լեզուի* հայոցը:
- ¹⁴ **Մկրտիչ Էմին (1815-1890)** շրջանաւարտ Լազարեան Ճեմարանի բանասիրութեան ճիւղէն, աւելի քան 50 տարի՝ մինչեւ իր մահը, ծառայած է Ճեմարանին իբրեւ դասախօս: Զբաղած է պատմաբանասիրական, գիտական գործունէութեամբ, ստեղծելով բազմաթիւ արժէքաւոր աշխատութիւններ, դասագիրքեր: Անոր կը պարտինք՝ Ղազար Փարպեցիի, Մովսէս Կաղանկատուացիի, Մխիթար Այրիվանեցիի, Վարդան Արեւելցիի աշխատութիւններուն քննական բնագիրներուն եւ շարք մը պատմիչներու գործերուն ուսուերէն հրատարակութիւնները:
- ¹⁵ **Մսէր Մսէրեան (1808-1873)**, Լազարեան Ճեմարանի հայոց լեզուի եւ կրօնի պատմութեան դասախօս, հեղինակ բազմաթիւ կրօնա-դաւանաբանական աշխատութիւններու:
- ¹⁶ **Մկրտիչ Էմինի աշակետներէն Քերովբէ Պատկանեան (1833-1889)**, Պետերբուրգի Համալսարանի Հայոց Լեզուի Ամպիրոնի դասախօս: Հին լեզուներու մասնագէտ, ուսումնասիրութիւնները մեծ մասամբ նուիրուած են հայոց լեզուին, հայերէնի բարբառներուն: Գիտական մշակման ենթարկած եւ հրատարակած է հայ պատմիչներու երկերը: Պատկանեան փաստօրէն Պետերբուրգի հայագիտական դպրոցի հիմնադիրն է: 1885ին հայ գիտնականներէն առաջինը ընտրուած է Պետերբուրգի Կայսերական Ակադեմիայի թղթակից անդամ:
- ¹⁷ **Նիկողայոս Մառ (1864-1934)**, եղած է աշակերտը Քերովբէ Պատկանեանի: Նոր սկիզբ մը կը հաստատէ արեւելագիտութեան եւ հայագիտութեան ասպարէզներու մէջ: Մեծ է վաստակը ինչպէս պատմաբանասիրական հետազօտութիւններու, այնպէս ալ երիտասարդ մասնագէտներ պատրաստելու մէջ: Անոր անուան կը կապուին Անիի հնագիտական արշաւախումբի աշխատանքները ու հնագիտական պեղումները:
- ¹⁸ **Եկեղեցական խորհուրդը** նիւթական մեծ յատկացումներ տրամադրելով ոչ միայն հովանաւորած է, այլեւ մշտապէս մօտէն հետաքրքրուած է կատարուած աշխատանքներով, պեղումներու ընթացքի վերաբերեալ պարբերաբար զեկոյցներ լսելով, ծանօթացած է աշխատանքներու արդիւնքներուն: Մառի նախաձեռնութիւնը կը հանդիսանայ Անիի հնագիտական դպրոցի կազմակերպումը: Պեղումներու արդիւնքները ամփոփուած են 1934ին հրատարակուած *Անի* աշխատութեան մէջ, ուսուերէն (Լեւոնգրադ, Մոսկուա, 1934):

ՎԱՐԴԻ ՔԷՇԻՇԵԱՆ
keshishian.varty@gmail.com